อรรถกถาพระอภิธรรมปิฎก
ชื่อว่าสัมโมหวิโนทนี
พรรณนาวิภังค์

ขอนอบน้อมแด่พระผู้มีพระภาคอรหันตสัมมาสัมพุทธเจ้าพระองค์นั้น

อารัมภกถา
ว่าด้วยการปรารภคัมภีร์

พระสัมมาสัมพุทธเจ้าผู้ทรงเป็นทรงเป็นที่พึ่ง (ของสัตว์โลก) ทรงเห็นสัจจะทั้ง ๔ แล้วทรงประกาศพระธัมมสังคณีโดยแบ่งเป็น ๔ กัณฑ์ ทรงเป็นพระนายกประกอบด้วยพุทธธรรม ๑๘ ประการ ทรงเป็นพระศาสดาแสดงพระวิภังค์อันใดไว้ ด้วยอำนาจวิภังค์ ๑๘ ประการ มีขันธวิภังค์เป็นต้น ในลำดับแห่งธัมมสังคณีนั่นแล บัดนี้ ลำดับแห่งการสังวรรณนาคัมภีร์วิภังค์นั้นถึงพร้อมแล้ว เพราะเหตุนั้น ข้าพเจ้าอาศัยนัยแห่งอรรถกถาโบราณแล้วจักเรียบเรียงอรรถกถาของคัมภีร์วิภังค์นั้น ขอสาธุชนทั้งหลายจงตั้งใจทำความเคารพพระสัทธรรม ฟังอรรถกถาของคัมภีร์วิภังค์นั้นเทอญ

๑. ขันธวิภังคนิทเทส

๑. พรรณนาสุตตันตภาชนีย์

[๑] คำว่า **ขันธ์ ๕ คือ รูปขันธ์ เวทนาขันธ์ สัญญาขันธ์ สังขารขันธ์ วิญญาณขันธ์ (ปญฺจกฺขนฺธา รูปกฺขนฺโธ เวทนากฺขนฺโธ สญฺญากฺขนฺโธ สงฺขารกฺขนฺโธ วิญฺญาณกฺขนฺโธ)** นี้ ชื่อว่าสุตตันตภาชนีย์ ในขันธวิภังค์อันเป็นวิภังค์แรกแห่งวิภังคปกรณ์

ในบรรดาคำเหล่านั้น คำว่า **๕ (ปญฺจ)** เป็นคำกำหนดจำนวน ด้วยคำว่า **๕** นั้น พระผู้มีพระภาคทรงแสดงว่า ขันธ์ทั้งหลายมีไม่น้อย ไม่มากไปกว่านั้น คำว่า **ขันธ์ (ขนฺธา)** เป็นคำแสดงสภาวธรรมที่ทรงกำหนดไว้

ว่าด้วยขันธ–ศัพท์

ในพระบาลีขันธวิภังค์นั้น **ขนฺธ**-ศัพท์นี้ใช้ได้ในฐานะที่หลากหลาย คือ ในฐานะว่า กอง (ราสิมฺหิ) ในฐานะว่า คุณ (คุเณ) ในฐานะโดยเป็นบัญญัติ (ปณฺณตฺติยํ) ในความเป็นคำติดปาก (รุฬฺหิยํ) จริงอยู่ ชื่อว่าขันธ์ โดยฐานะว่า กอง เหมือนในประโยคว่า “ภิกษุทั้งหลาย การกำหนดประมาณของน้ำในมหาสมุทรว่า ‘น้ำมีประมาณเท่านี้อาฬหกะ น้ำมีประมาณเท่านี้ร้อยอาฬหกะ น้ำมีประมาณเท่านี้พันอาฬหกะ หรือน้ำมีประมาณเท่านี้แสนอาฬหกะ’ ไม่ใช่จะทำได้ง่าย แท้จริง ประมาณของน้ำในมหาสมุทรนั้น ย่อมถึงการนับว่า เป็นห้วงน้ำใหญ่ ที่นับไม่ได้ ประมาณไม่ได้เลย แม้ฉันใด”[๑] เพราะว่า น้ำเพียงน้อยนิดเขาไม่เรียกว่า อุทกขันธ์ (กองน้ำ) จะเรียกเฉพาะน้ำที่มีจำนวนมากเท่านั้น เช่นนั้นเหมือนกัน ธุลีเพียงน้อยนิด เขาก็ไม่เรียกว่า รชักขันธ์ (กองฝุ่น) โคเพียงไม่กี่ตัว เขาก็ไม่เรียกว่า ควักขันธ์ (ฝูงโค) กำลังพลเพียงเล็กน้อย เขาก็ไม่เรียกว่า พลักขันธ์ (กองพล) บุญเพียงเล็กน้อย เขาก็ไม่เรียกว่า ปุญญักขันธ์ (กองบุญ) ความจริง ธุลีมีจำนวนมากทีเดียว ท่านจึงจะเรียกว่า รชักขันธ์ โค เป็นต้น (กำลังพลบุญ) จำนวน

---

[๑] องฺ.จตุกฺก. (ไทย) ๒๑/๕๑/๘๕, องฺ.ปญฺจก. (ไทย) ๒๒/๔๕/๗๔

มากๆ ท่านจึงจะเรียกว่า ควักขันธ์ พลักขันธ์ ปุญญักขันธ์ ดังนี้ อนึ่ง ชื่อว่าขันธ์ โดยฐานะว่าคุณ เหมือนในประโยคว่า “สีลขันธ์ (กองศีล) สมาธิขันธ์ (กองสมาธิ)”[๑] อนึ่ง ชื่อว่าขันธ์ โดยฐานะเป็นบัญญัติ เหมือนในชื่อนี้ว่า “พระผู้มีพระภาคได้ทอดพระเนตรเห็นขอนไม้ใหญ่ (ทารุกฺขนฺธ) ลอยมาตามกระแสแม่น้ำคงคา”[๒] เป็นต้น ชื่อว่าขันธ์ในฐานะโดยความเป็นคำติดปาก เหมือนในประโยคว่า “จิต มโน มานัส หทัย ปัณฑระ มโน มนายตนะ มนินทรีย์ วิญญาณ วิญญาณขันธ์ อันใด”[๓] เป็นต้น ขันธ์นี้นั้นทรงประสงค์เอาโดยฐานะว่า กอง ในอธิการนี้ ก็ธรรมดาว่าความหมายของคำว่าขันธ์นี้มีความหมายว่าเป็นก้อน เป็นกลุ่ม เป็นแท่ง เป็นกอง ฉะนั้น พึงทราบว่าขันธ์ทั้งหลายมีลักษณะเป็นกอง ดังนี้ แม้จะกล่าวว่า “ความหมายของคำว่าขันธ์นี้ มีความหมายว่าเป็นโกฏฐาส (คือเป็นส่วน)” ก็ควร เพราะคนทั้งหลายในโลกกู้หนี้เขามาแล้ว เมื่อถูกเจ้าหนี้ทวง ก็พูดว่า “พวกเราจักให้ ๒ ส่วน ๓ ส่วน” แม้การกล่าวว่า “ขันธ์ทั้งหลายมีลักษณะเป็นโกฏฐาส (คือเป็นส่วน)” ก็ควร ด้วยประการฉะนี้ คำว่า **รูปขันธ์** ในสุตตันต-ภาชนีย์นี้จึงได้แก่กองแห่งรูป ส่วนแห่งรูป คำว่า **เวทนาขันธ์** ได้แก่ กองแห่งเวทนา ส่วนแห่งเวทนา เพราะฉะนั้น บัณฑิตพึงทราบความหมายแห่งขันธ์มีสัญญาขันธ์เป็นต้นโดยนัยนี้

พระสัมมาสัมพุทธเจ้าได้ทรงประมวลรูปทั้งหมดทำให้เป็นกองแห่งรูปมีประเภทอย่างนี้ คือส่วนแห่งรูป ๒๕ และส่วนแห่งรูป ๙๖ ซึ่งทรงจำแนกไว้ในโอกาส ๑๑ อย่าง มีรูปที่เกิดแต่อดีต อนาคต และปัจจุบันเป็นต้น โดยพระดำรัสที่ตรัสว่า “มหาภูตรูป ๔ และรูปอาศัยมหาภูตรูป ๔” แล้วทรงแสดงว่า “ชื่อว่ารูปขันธ์” ไว้ด้วยคำมีประมาณเท่านี้ อนึ่ง ทรงประมวลเวทนานั้นทั้งหมดทำให้เป็นกองแห่งเวทนาอันเป็นไปในภูมิ ๔ ซึ่งทรงจำแนกไว้ในโอกาส ๑๑ เหล่านั้นนั่นแลว่า “สุขเวทนา ทุกขเวทนา อทุกขมสุขเวทนา” แล้วทรงแสดงว่า “ชื่อว่าเวทนาขันธ์” และทรงประมวลสัญญานั้นทั้งหมดทำให้เป็นกอง

---

[๑] ที.ปา. (ไทย) ๑๑/๓๕๕/๓๘๖

[๒] สำ.สฬา. (ไทย) ๑๘/๒๔๑/๒๔๒

[๓] อภิ.สงฺ. (ไทย) ๓๔/๖๓/๓๙

แห่งสัญญาอันเป็นไปในภูมิ ๔ ซึ่งทรงจำแนกไว้ในโอกาส ๑๑ เหล่านั้นนั่นแลว่า “สัญญาเกิดแต่จักขุสัมผัส ฯลฯ สัญญาเกิดแต่มโนสัมผัส” แล้วทรงแสดงว่า “ชื่อว่าสัญญาขันธ์” และทรงประมวลสังขารนั้นทั้งหมดทำให้เป็นกองแห่งเจตนาอันเป็นไปในภูมิ ซึ่งทรงจำแนกไว้ในโอกาส ๑๑ เหล่านั้นนั่นแลว่า “เจตนาเกิดแต่จักขุสัมผัส ฯลฯ เจตนาเกิดแต่มโนสัมผัส” แล้วทรงแสดงว่า “ชื่อว่าสังขารขันธ์” และทรงประมวลวิญญาณนั้นทั้งหมดทำให้เป็นกองแห่งจิตอันเป็นไปในภูมิ ๔ ซึ่งทรงจำแนกไว้ในโอกาส ๑๑ เหล่านั้นนั่นแลว่า “จักขุวิญญาณ โสตวิญญาณ ฆานวิญญาณ ชิวหาวิญญาณ กายวิญญาณ มโนธาตุ มโนวิญาณธาตุ” แล้วทรงแสดงว่า “ชื่อว่าวิญญาณขันธ์”

อีกอย่างหนึ่ง ในอธิการแห่งขันธ์ ๕ นี้ รูปแม้ทั้งหมดที่เกิดจากสมุฏฐานทั้ง ๔ **(**คือ กรรม จิต อุตุ อาหาร**)** ชื่อว่ารูปขันธ์ เวทนาที่เกิดพร้อมกับจิต ๘๙ มีกามาวจรกุศลจิต ๘ เป็นต้น ชื่อว่าเวทนาขันธ์ แม้สัญญาก็ชื่อว่าสัญญาขันธ์ สภาวธรรมมีผัสสะเป็นต้น ก็ชื่อว่าสังขารขันธ์ จิต ๘๙ ชื่อว่าวิญญาณขันธ์ พึงทราบการกำหนดสภาวธรรมในขันธ์ ๕ แม้อย่างนี้ ด้วยประการฉะนี้

๑. รูปักขันธนิทเทส

อธิบายรูปขันธ์

[๒] บัดนี้ พระผู้มีพระภาคมีพระประสงค์จะทรงจำแนกแสดงรูปขันธ์เป็นต้นเหล่านั้น จึงตรัสพระดำรัสว่า **ในขันธ์ ๕ นั้น รูปขันธ์ เป็นไฉน (ตตฺถ กตโม รูปกฺขนฺโธ)** เป็นต้น พึงทราบวินิจฉัยในขันธวิภังค์นั้นดังต่อไปนี้ คำว่า **นั้น (ตตฺถ)** ได้แก่ ในขันธ์ ๕ เหล่านั้น คำว่า **เป็นไฉน (กตโม)** เป็นกเถตุกัมยตาปุจฉา คำว่า **รูปขันธ์ (รูปกฺขนฺโธ)** เป็นบทแสดงสภาวธรรมที่ทรงปุจฉา พระผู้มีพระภาคเมื่อจะทรงจำแนกรูปขันธ์นั้นในบัดนี้ จึงตรัสพระดำรัสว่า **รูปอย่างใดอย่างหนึ่ง (ยงฺกิญฺจิ รูปํ)** เป็นต้น บรรดาคำเหล่านั้น คำว่า **อย่างใดอย่างหนึ่ง (ยงฺกิญฺจิ)** เป็นคำที่ทรงถือเอาโดยไม่เหลือ คำว่า **รูป (รูปํ)** เป็นคำกำหนดสภาวธรรมที่เกี่ยวข้อง ด้วยคำว่า **ยงฺกิญฺจิ รูปํ** แม้ทั้งสองอย่างนี้ย่อมเป็นอันทรงทำการกำหนดเอารูปโดยไม่มีส่วนเหลือ

ถามว่า ในรูปขันธ์นั้น สภาวธรรมที่ชื่อว่ารูป ด้วยความหมายว่ากระไร

ตอบว่า ที่ชื่อว่ารูป ด้วยความหมายว่า ย่อยยับ

สมจริงดังพระดำรัสที่พระผู้มีพระภาคตรัสไว้ว่า

"ภิกษุทั้งหลาย เพราะเหตุไร พวกเธอจึงเรียกว่ารูป ภิกษุทั้งหลาย เพราะเหตุที่รูปย่อมสลายไป ฉะนั้น จึงเรียกว่ารูป รูปย่อมสลายไปเพราะอะไร ย่อมสลายไปเพราะความหนาวบ้าง ย่อมสลายไปเพราะความร้อนบ้าง ย่อมสลายไปเพราะความหิวบ้าง ย่อมสลายไปเพราะความกระหายบ้าง ย่อมสลายไปเพราะสัมผัสแห่งเหลือบ ยุง ลม แดด และสัตว์เลื้อยคลานบ้าง ภิกษุทั้งหลาย เพราะเหตุที่รูปย่อมสลายไป เพราะฉะนั้น จึงเรียกว่า รูป"[๑]

ในพระดำรัสเหล่านั้น คำว่า **กึ** เป็นการณปุจฉา **(**ถามถึงเหตุ**)** อธิบายว่า พวกเธอเรียกรูปด้วยเหตุอะไร คือ ชื่อว่ารูปนั้น ด้วยเหตุอะไร **อิติ**-ศัพท์ ในคำว่า **รุปฺปติ** นี้ เป็นศัพท์ยกเหตุขึ้นแสดง อธิบายว่า เพราะเหตุที่รูปย่อมย่อยยับไป ฉะนั้น จึงชื่อว่ารูป ก็คำว่า **รุปฺปติ** มีอธิบายว่า รูปย่อมกำเริบ ถูกปัจจัยกระทบ ถูกปัจจัยเบียดเบียนย่อมแตกสลายไป โดยฐานะนี้มีประมาณเท่านี้ รูปเป็นอันพระผู้มีพระภาคตรัสแล้ว ด้วยความหมายว่า ย่อยยับไป ด้วยประการฉะนี้ แม้จะกล่าวว่า "ชื่อว่ารูปเพราะมีลักษณะที่ย่อยยับไป" ดังนี้ก็ควร เพราะว่ารูปนี้มีการย่อยยับเป็นลักษณะ

อนึ่ง พึงทราบวินิจฉัยในคำว่า **รูปย่อมย่อยยับไปเพราะความเย็นบ้าง (สีเตนปิ รุปฺปติ)** เป็นต้น ว่าด้วยความเย็นก่อน ความที่รูปย่อยยับไปปรากฏในโลกันตริกนรก จริงอยู่ ทุกๆ ช่องว่างของ ๓ จักรวาล[๒] จะมีนรกชื่อว่าโลกันตริกนรก แต่ละขุมมีขนาด ๘,๐๐๐ โยชน์ ซึ่งเบื้องล่างไม่มีแผ่นดิน เบื้องบนไม่มีแสงสว่างแห่ง

---

[๑] สำ.ข. **(**ไทย**)** ๑๗/๗๙/๑๒๑

[๒] ท่านอุปมาเหมือนช่องว่างระหว่างล้อเกวียนทั้งสามล้อที่วางจรดกันเป็นรูปสามเหลี่ยม จะมีพื้นที่ว่างตรงกลางระหว่างล้อทั้งสาม **(**องฺ.จตุกฺก.อ. **(**ไทย**)** ๑๒๗/๕๑๗**)**

ดวงจันทร์ ไม่มีแสงสว่างแห่งดวงอาทิตย์ ไม่มีแสงสว่างแห่งประทีป ไม่มีแสงสว่างแห่งแก้วมณี มืดมิดเป็นนิตย์ อัตภาพของสัตว์ผู้เกิดในโลกันตริกนรกนั้นมีประมาณ ๓ คาวุต สัตว์เหล่านั้นจะเอาเล็บทั้งหลายที่ยาวและหนาเกาะที่เชิงเขา ห้อยหัวลงดุจค้างคาว เมื่อใดพวกสัตว์เหล่านั้นขยับตัวไปถึงบ่วงแขนของกันและกัน เมื่อนั้น พวกมันก็จะสำคัญว่า “พวกเราได้อาหารแล้ว” ต่างก็พากันขวนขวายในสิ่งที่ตนเข้าใจว่าเป็นอาหารนั้น จึงไล่ตามกันไปรอบๆ แล้วพลัดตกลงไปในน้ำที่รองแผ่นดิน เมื่อถูกลมเย็นพัดกระหน่ำอยู่ มันก็จะขาดตกลงไปในน้ำ เหมือนผลมะซางสุก ฉะนั้น พอตกลงเท่านั้น มันก็มีหนัง เอ็น เนื้อ กระดูก ถูกน้ำกรดเย็นกัดทำลายเป็นชิ้นๆ เหมือนก้อนแป้งที่เขาใส่ในน้ำมันที่เดือด ความย่อยยับไปแห่งรูปปรากฏในโลกันตริกนรกด้วยความเย็นอย่างนี้ ความย่อยยับแห่งรูปนี้ปรากฏในส่วนทั้งหลายที่มีความเย็นเกิดแต่หิมะตก แม้แคว้นชื่อว่ามหิงสกะเป็นต้น ก็เหมือนกัน เพราะสัตว์ทั้งหลายในประเทศนั้น มีร่างกายถูกความเย็นทำลายตัดขาดแล้วย่อมถึงแม้ความสิ้นชีวิต

ว่าด้วยความร้อน

ความที่รูปย่อยยับไป เพราะความร้อน **ปรากฏแล้ว ในอเวจีมหานรก (อุเณฺหน รุปฺปนํ อวีจิมหานิรเย)** จริงอยู่ ในอเวจีมหานรกนั้น สัตว์นรกย่อมเสวยทุกข์มากมายในเวลาต้องกรรมกรณ์มีการให้นอนลงบนพื้นแผ่นดินโลหะที่ร้อน แล้วจองจำด้วยเครื่องจองจำ ๕ อย่างเป็นต้น

ว่าด้วยความหิว

ความที่รูปย่อยยับไป เพราะความหิว **ปรากฏแล้วในปิตติวิสัย (กำเนิดเปรต) (ชิฆจฺฉาย รุปฺปนํ)** และ**ในเวลาเกิดทุพภิกขภัย** จริงอยู่ พวกสัตว์ในกำเนิดเปรต ชื่อว่าเอามือถืออามิสอย่างใดอย่างหนึ่งใส่เข้าไปในปากมิได้มีเลยตลอด ๒-๓ พุทธันดร ภายในท้องเป็นเหมือนต้นไม้มีโพรงที่ไฟติดทั่วแล้ว ในเวลาเกิดทุพภิกขภัย ชื่อว่าสัตว์ทั้งหลายผู้ไม่ได้อะไรแม้เพียงน้ำข้าวแล้วก็ถึงความตายไปนับจำนวนมิได้

ว่าด้วยความกระหาย

ความที่รูปย่อยยับไป เพราะความกระหาย **ปรากฏแล้วในอสุรกายทั้งหลายมีกาลกัญชิกาสูรเป็นต้น (ปิปาสาย รุปฺปนํ กาลกญฺชิกาทีสุ ปากฏ)** จริงอยู่ สัตว์ทั้งหลายในพวกกาลกัญชิกาสูรเป็นต้นนั้น ย่อมไม่อาจได้หยาดน้ำเพียงยังหทัยให้ชุ่ม หรือเพียงให้เปียกลิ้นตลอด ๒-๓ พุทธันดร แม้บางพวกที่ไปถึงแม่น้ำด้วยคิดว่า “พวกเราจักดื่มน้ำ” แม่น้ำก็แห้งกลายเป็นดอนทรายไป แม้บางพวกที่แล่นไปถึงมหาสมุทร มหาสมุทรก็กลายเป็นหินดาด สัตว์เหล่านั้นจึงซูบซีดถูกทุกข์มีกำลังบีบคั้นท่องเที่ยวไป

ได้ยินว่า กาลกัญชิกาสูรตนหนึ่ง ไม่สามารถทนความกระหายได้จึงลงไปยังแม่น้ำใหญ่ทั้งลึกทั้งกว้างประมาณ ๑ โยชน์ ในที่ที่กาลกัญชิกาสูรนั้นลงไปแล้ว น้ำก็แห้ง ควันก็พวยพุ่งขึ้นเหมือนเวลาเดินบนหินดาดอันร้อนจัด ฉะนั้น เมื่ออสุรกายนั้นได้ยินเสียงน้ำจึงวิ่งพล่านไปข้างโน้นที ข้างนี้ที จนราตรีสว่างแจ้ง ในขณะนั้น พวกภิกษุประมาณ ๓๐ รูปผู้เที่ยวบิณฑบาตเป็นวัตร กำลังเที่ยวภิกขาจารแต่เช้าตรู่ เห็นอสูรนั้นแล้วจึงถามว่า “สัตบุรุษ ท่านเป็นใคร” อสุรกายนั้นตอบว่า “กระผมเป็นเปรต ขอรับ”

พวกภิกษุ : ท่านแสวงหาอะไร

อสุรกาย : น้ำดื่ม ขอรับ

พวกภิกษุ : แม่น้ำนี้เต็มฝั่ง ท่านไม่เห็นหรือ

อสุรกาย : ท่านขอรับ มันไม่สำเร็จแก่กระผม

พวกภิกษุ : ถ้าอย่างนั้น ท่านจงนอนลงตรงหลังแม่น้ำเถิด พวกอาตมาจักเทน้ำลงในปากของท่าน

อสูรนั้นก็นอนหงายบนหาดทราย พวกภิกษุได้ช่วยกันเอาบาตร ๓๐ ใบตักน้ำมาเทลงในปากของอสูรนั้น เมื่อภิกษุเหล่านั้นทำอยู่อย่างนี้ เวลาเที่ยวภิกขาจารก็ใกล้เข้ามาแล้ว พวกภิกษุจึงพูดว่า “ถึงเวลาภิกขาจารของพวกอาตมาแล้ว สัตบุรุษ ท่านได้ความพอใจบ้างไหม” เปรตตอบว่า “ท่านขอรับ ถ้าว่า น้ำเพียงครึ่งฟายมือจากน้ำที่เทลงด้วย

บาตร ๓๐ ใบ ของพระคุณเจ้าทั้ง ๓๐ รูป เข้าไปในลำคอของกระผมด้วยการทำของคนอื่นได้ ขอความพ้นจากอัตภาพเปรตอย่าได้มีเลย” ความย่อยยับไปแห่งรูปเพราะความกระหาย ปรากฏแล้วในปิตติวิสัย ด้วยประการฉะนี้

ความที่รูปย่อยยับ เพราะสัมผัสแห่งเหลือบเป็นต้น (ฑังสาทีหิ สมฺผสฺเสหิ รุปฺปนํ) ปรากฏแล้วในประเทศทั้งหลายที่มากไปด้วยเหลือบและยุงเป็นต้น อนึ่ง ในอธิการนี้ คำว่า **เหลือบ (ฑังสา)** ได้แก่ แมลงวันตัวเหลือง คำว่า **ยุง (มกสา)** ได้แก่ ยุงนั่นเอง คำว่า **ลม (วาตา)** พึงทราบด้วยอำนาจลม มีลมในท้องและลมในเบื้องหลังเป็นต้น จริงอยู่ โรคลมเกิดขึ้นในร่างกายแล้วย่อมทำลายมือ เท้า และหลังเป็นต้น ทำให้เป็นคนบอด ทำให้เป็นคนง่อย ทำเป็นคนเปลี้ย คำว่า **แดด (อาตโป)** ได้แก่ ความร้อนของดวงอาทิตย์ ความที่รูปย่อยยับไปเพราะแดดนั้นปรากฏแล้วในทางกันดาร มีทะเลทรายเป็นต้น ได้ยินว่า มีหญิงคนหนึ่งเดินทิ้งห่างจากหมู่เกวียนในยามค่ำคืนในทะเลทราย เมื่อดวงอาทิตย์ขึ้นในเวลากลางวัน ไม่สามารถจะวางเท้าบนทรายที่ร้อนได้ จึงยกกระเช้าลงจากศีรษะแล้วเหยียบไว้ ต่อมาเมื่อไม่อาจยืนบนกระเช้าได้เพราะความร้อนยิ่ง ก็วางผ้าสาฏกบนกระเช้านั้นแล้วเหยียบอีก แม้ผ้าสาฏกนั้นก็ร้อนไปทั่ว ก็จับลูกน้อยที่อุ้มมาให้นอนคว่ำแล้วเหยียบบนลูกน้อยที่กำลังร้องจ้าอยู่ พร้อมกับลูกน้อยนั้น ก็ได้ทำกาละในที่นั้นนั่นเอง เพราะความร้อนเผาไหม้แล้ว

คำว่า **สัตว์เลื้อยคลาน (สิรึสปา)** ได้แก่ สัตว์มีลำตัวยาวจำพวกใดจำพวกหนึ่งแล่นเลื้อยไป ความที่รูปย่อยยับไปเพราะสัมผัสแห่งสัตว์เหล่านั้นบัณฑิตพึงทราบด้วยอำนาจของรูปในเวลาที่ถูกอสรพิษกัดเป็นต้น

บัดนี้ พระผู้มีพระภาคทรงประสงค์จะจัดรูปแม้ทั้งหมดซึ่งมี ๒๕ และ ๙๖ ส่วน ที่ทรงรวบรวมไว้ด้วยคำว่า **รูปอย่างใดอย่างหนึ่ง (ยงฺกิญฺจิ รูปํ)** เข้าในส่วนแห่งรูปที่เป็นอดีตเป็นต้นมาแสดง จึงตรัสคำว่า **“รูปที่เป็นอดีต รูปที่เป็นอนาคต รูปที่เป็นปัจจุบัน (อตีตานาคตปจฺจุปฺปนฺนํ)”** ต่อจากนั้น ทรงประสงค์จะจัดรูปนั้นนั่นแลกระทำให้เป็นทุกะ ๔ ทุกะมีอัชฌัตตทุกะเป็นต้น จึงตรัสพระดำรัสว่า **รูปที่เป็นภายในหรือรูปที่เป็นภายนอก (อชฺฌตฺตํ วา พหิทฺธา วา)** เป็นต้น ต่อจากนั้น เพื่อแสดงรูปนั้นแม้ทั้งหมด

ที่ทรงกำหนดแสดงไว้ในส่วน ๑๑ ส่วน ประมวลเข้าเป็นอันเดียวกัน จึงตรัสคำว่า **"รูปนั้น รวมเป็นอันเดียวกัน (ตเทกชฺฌ)"**

บรรดาคำเหล่านั้น คำว่า **ตเทกชฺฌ** แยกออกเป็น **ตำ เอกชฺฌ** คำว่า **อภิสญฺญูหิตฺวา** แปลว่า ประมวลมา คำว่า **อภิสงฺขิปิตฺวา** ได้แก่ ทำการย่อ คำนี้ ตรัสอธิบายไว้ว่า รูปมีประการดังกล่าวแล้วนั้นแม้ทั้งหมด บัณฑิตเรียกว่ารูปขันธ์ เพราะทำให้เป็นกองเดียวกันด้วยปัญญา ในภาวะอย่างเดียวกัน กล่าวคือความเป็นรูปที่ย่อยยับไปเป็นลักษณะ ด้วยคำอธิบายนี้ ย่อมเป็นอันแสดงรูปแม้ทั้งหมดในลักษณะแห่งการย่อยยับไป นี้ว่า "ชื่อว่ารูปขันธ์ เพราะความเข้าถึงความเป็นกอง" เพราะขึ้นชื่อว่ารูปขันธ์อื่นนอกจากรูปหามีไม่ ก็รูป เป็นฉันใด สภาวธรรมมีเวทนาเป็นต้น ก็ชื่อว่าเวทนาขันธ์เป็นต้น ฉันนั้น เพราะความเข้าถึงความเป็นกองในลักษณะมีการเสวยอารมณ์เป็นลักษณะเป็นต้น เพราะขึ้นชื่อว่าเวทนาขันธ์เป็นต้นอื่นนอกจากเวทนาเป็นต้นหามีไม่

ว่าด้วยรูปที่เป็นอดีตเป็นต้น

[๓] บัดนี้ พระผู้มีพระภาคเมื่อจะทรงแสดงจำแนกรูปที่ทรงจัดเข้าในโอกาสหนึ่งๆ ให้เป็นส่วนๆ จึงตรัสพระดำรัสว่า **ในรูปขันธ์นั้น รูปที่เป็นอดีต เป็นไฉน (ตตฺถ กตมํ รูปํ อตีตํ)** เป็นต้น บรรดาคำเหล่านั้น คำว่า **ตตฺถ (นั้น)** เป็นสัตตมีวิภัตติ ในมาติกาตามที่ทรงจัดตั้งไว้ในโอกาส ๑๑ อย่าง คำนี้ตรัสอธิบายว่า คำว่า **รูปที่เป็นอดีต** ที่ตรัสไว้ในมาติกาตามที่ทรงตั้งไว้โดยนัยว่า **อตีตานาคตปจฺจุปฺปนฺนํ** เป็นต้น รูปนั้นเป็นไฉน บัณฑิตพึงทราบเนื้อความในปุจฉาทั้งหมดโดยอุบายนี้ คำทั้งหลายว่า **รูปใดล่วงไปแล้ว ดับไปแล้ว (อตีตํ นิรุทฺธํ)** เป็นต้น เป็นคำที่ตรัสไว้ในการพรรณนาบทภาชนีย์ในอตีตติกะ[๑] แห่งนิกเขปกัณฑ์นั่นแล คำว่า **มหาภูตรูป ๔ (จตฺตาโร จ มหาภูตา)** นี้เป็นคำแสดงสภาวะของรูปที่ตรัสว่า **รูปที่เป็นอดีต** อนึ่ง ในอธิการนี้ ข้าพเจ้ากล่าวไว้แล้ว

---

[๑] อภิ.สงฺ. (ไทย) ๓๔/๑๐๔๔/๒๖๘, อภิ.สงฺ.อ. (บาลี) ๑๐๔๔/๔๑๙

ฉันใด ในที่ทุกแห่งบัณฑิตก็พึงทราบความหมาย ฉันนั้นเถิด ด้วยคำนี้ พระผู้มีพระภาคทรงแสดงมหาภูตรูปและรูปที่อาศัยมหาภูตรูป ทรงกระทำรูปนี้ให้เป็นรูปที่เป็นอดีตบ้าง ทรงกระทำรูปนี้ให้เป็นรูปที่เป็นอนาคตบ้าง ฯลฯ ทรงกระทำให้เป็นรูปไกลและรูปใกล้บ้าง เพราะขึ้นชื่อว่ารูปอื่น นอกจากมหาภูตรูปและรูปที่อาศัยมหาภูตรูป หามีไม่

อีกนัยหนึ่ง คำว่า **รูปที่สงเคราะห์เข้าโดยส่วนอดีต (อตีตๆเสน สงฺคหิตๆ)** ได้แก่ รูปที่สงเคราะห์โดยส่วนอดีตนั่นแล ในรูปนั้นแลทำการนับได้ รูปอะไรบ้าง คือ มหาภูตรูป ๔ และรูปที่อาศัยมหาภูตรูป ๔ พึงทราบความหมายในที่ทั้งปวงอย่างนี้ แม้คำอธิบายรูปที่เป็นอนาคตและรูปที่เป็นปัจจุบันก็มีเนื้อความตามที่กล่าวไว้แล้วข้างต้นนั้นแล

ว่าด้วยรูป ๒ อย่าง

ก็รูปนี้ ที่ชื่อว่ารูปที่เป็นอดีต รูปที่เป็นอนาคต รูปที่เป็นปัจจุบันมี ๒ อย่าง คือ **(๑)** รูปโดยปริยายแห่งพระสูตร **(๒)** รูปโดยนิทเทสแห่งพระอภิธรรม ว่าโดยปริยายแห่งพระสูตร ทรงกำหนดรูปที่เป็นอดีต รูปที่เป็นอนาคต รูปที่เป็นปัจจุบันนั้นไว้ด้วยภพ จริงอยู่ รูปที่เกิดในภพที่เป็นอดีตตั้งแต่ปฏิสนธิ (ในภพปัจจุบัน) หรือรูปที่เกิดแล้วในภพถัดไป หรือรูปที่เกิดแล้วในภพที่สุดแห่งแสนโกฏิกัปก็ตาม ทั้งหมดชื่อว่ารูปที่เป็นอดีตทั้งนั้น รูปที่จะเกิดในภพอนาคตตั้งแต่จุติแล้ว หรือรูปที่จะเกิดในภพถัดไป หรือรูปที่จะเกิดในที่สุดแห่งแสนโกฏิกัปก็ตาม ทั้งหมดชื่อว่ารูปที่เป็นอนาคต ทั้งนั้น รูปที่กำลังเป็นไปในระหว่างจุติและปฏิสนธิ (ตั้งแต่เกิดถึงตายในภพปัจจุบัน) ชื่อว่ารูปที่เป็นปัจจุบัน

ส่วนในนิทเทสแห่งพระอภิธรรม ทรงกำหนดรูปด้วยขณะ ด้วยว่าขณะแห่งรูปมี ๓ อย่าง คือ **(๑)** อุปปาทขณะ (ขณะเกิด) **(๒)** ฐีติขณะ (ขณะตั้งอยู่) **(๓)** ภังคขณะ (ขณะดับ) รูปที่ถึงขณะทั้ง ๓ เหล่านี้แล้วดับไป หรือรูปที่ดับในขณะใกล้ๆ หรือรูปที่ดับไปแล้วในอดีต ในที่สุดแห่งแสนโกฏิกัปก็ตาม ทั้งหมดชื่อว่ารูปที่เป็นอดีตทั้งนั้น รูปที่ยังไม่ถึงขณะทั้ง ๓ หรือยังไม่ถึงแค่เพียงลักษณะแห่งจิตดวงหนึ่ง หรือยังไปไม่ถึงอนาคตในที่สุดแห่งแสนโกฏิกัปก็ตาม ทั้งหมดชื่อว่ารูปที่เป็นอนาคตทั้งนั้น แต่รูปที่ถึงขณะทั้ง ๓

เหล่านี้แล้ว ชื่อว่ารูปที่เป็นปัจจุบัน ในปริยายแห่งพระสูตร และในนิทเทสแห่งพระอภิธรรมนั้น รูปนี้เป็นการจำแนกตามพระสูตร (สุตตันตภาชนียนัย) แม้ก็จริง ถึงอย่างนั้นก็พึงทราบว่า “รูปที่เป็นอดีต รูปที่เป็นอนาคต และรูปที่เป็นปัจจุบัน สำเร็จแล้วโดยนิทเทสแห่งพระอภิธรรมเท่านั้น”

อีกนัยหนึ่ง เพราะว่า รูปนี้ชื่อว่ารูปที่เป็นอดีต โดยส่วนทั้ง ๔ คือ อัทธา ๑ สันตติ ๑ สมัย ๑ ขณะ ๑ รูปที่เป็นอนาคตและรูปที่เป็นปัจจุบัน ก็โดยส่วนทั้ง ๔ เหมือนกัน

ว่าด้วยอำนาจอัทธา

ในภพหนึ่งของคน ๆ หนึ่ง รูปก่อนปฏิสนธิ ชื่อว่ารูปที่เป็นอดีต รูปถัดจากจุติไป ชื่อว่ารูปที่เป็นอนาคต รูปในระหว่างทั้ง ๒ กาลนั้น ชื่อว่ารูปที่เป็นปัจจุบัน

ว่าด้วยอำนาจสันตติ

รูปที่มีอุตุเสมอกันและเป็นอย่างเดียวกันเป็นสมุฏฐาน และรูปที่มีอาหารอย่างเดียวกันเป็นสมุฏฐาน แม้กำลังเป็นไปอยู่ด้วยอำนาจสืบต่อกันมาแต่เบื้องต้น ชื่อว่ารูปที่เป็นปัจจุบัน รูปที่มีอุตุและอาหารไม่เสมอกันเป็นสมุฏฐานซึ่งเกิดก่อนแต่รูปที่เป็นปัจจุบันนั้น ชื่อว่ารูปที่เป็นอดีต รูปที่มีอุตุและอาหารไม่เสมอกันเป็นสมุฏฐานเกิดหลังรูปที่เป็นปัจจุบันนั้นชื่อว่ารูปที่เป็นอนาคต จิตตชรูป (คือรูปเกิดแต่จิต) มีวิถีเดียวกัน มีชวนะเดียวกันและมีสมาบัติเดียวกัน ชื่อว่ารูปที่เป็นปัจจุบัน จิตตชรูปที่เกิดก่อนรูปที่เป็นปัจจุบันนั้น ชื่อว่ารูปที่เป็นอดีต จิตตชรูปที่เกิดหลังรูปที่เป็นปัจจุบัน ชื่อว่ารูปที่เป็นอนาคต สำหรับรูปที่มีกรรมเป็นสมุฏฐาน ไม่มีการจัดประเภทว่าเป็นอดีตเป็นต้นด้วยอำนาจสันตติ ไว้เป็นแผนกหนึ่ง แต่พึงทราบการจัดประเภทของรูปที่มีกรรมเป็นสมุฏฐานนั้นว่าเป็นอดีตเป็นต้น ด้วยอำนาจเป็นรูปอุปถัมภ์ อุตุชรูป อาหารชรูป จิตตชรูปเหล่านั้นนั่นแล

ว่าด้วยอำนาจสมัย

รูปที่กำลังเป็นไปด้วยอำนาจแห่งการสืบต่อกันในสมัยทั้งหลายมีครู่หนึ่ง เวลาเช้า เวลาเย็น เวลากลางคืน และเวลากลางวันเป็นต้น สมัยนั้นๆ ชื่อว่ารูปที่เป็นปัจจุบัน รูปที่เกิดก่อนสมัยนั้น ชื่อว่ารูปที่เป็นอดีต รูปที่เกิดหลังสมัยนั้น ชื่อว่ารูปที่เป็นอนาคต

ว่าด้วยอำนาจขณะ

รูปที่นับเนื่องด้วยขณะทั้ง ๓ มีอุปปาทขณะ เป็นต้น ชื่อว่ารูปที่เป็นปัจจุบัน รูปที่เกิดก่อนขณะทั้ง ๓ นั้นชื่อว่ารูปที่เป็นอดีต รูปที่เกิดหลังขณะทั้ง ๓ นั้น ชื่อว่ารูปที่เป็นอนาคต

อีกอย่างหนึ่ง รูปที่มีกิจแห่งเหตุและปัจจัยผ่านไปแล้ว ชื่อว่ารูปที่เป็นอดีต รูปที่มีกิจแห่งเหตุสำเร็จแล้วแต่กิจแห่งปัจจัยที่ยังไม่สำเร็จ ชื่อว่ารูปที่เป็นปัจจุบัน รูปที่มีกิจทั้ง ๒ ยังมาไม่ถึง ชื่อว่ารูปที่เป็นอนาคต อีกอย่างหนึ่ง รูปที่เป็นไปในขณะแห่งกิจของตน ชื่อว่ารูปที่เป็นปัจจุบัน รูปที่เป็นไปก่อนขณะแห่งกิจของตนนั้นชื่อว่ารูปที่เป็นอดีต รูปที่เป็นไปในภายหลังขณะแห่งกิจของตนนั้น ชื่อว่ารูปที่เป็นอนาคต ก็ในนิทเทสแห่งรูปที่เป็นอตีตติกะนี้ กถาว่าด้วยขณะเป็นต้น เป็นกถาไม่อ้อมค้อม (โดยตรง) ที่เหลือยังมีปริยายอ้อมค้อม ในกถาทั้ง ๒ เหล่านั้น นิปปริยายกถา (กถาไม่อ้อมค้อม) ทรงประสงค์เอาในสุตตันตภาชนียนัยนี้ แม้บทที่แสดงรูปหมวดอัชฌัตตทุกะก็มีเนื้อความตามที่กล่าวไว้ในนิทเทสแห่งอัชฌัตตติกะ[๑] ข้างต้นเหมือนกัน รูปหยาบเป็นต้นมีเนื้อความตามที่ข้าพเจ้ากล่าวไว้ในการพรรณนารูปกัณฑ์[๒] นั่นแล

---

[๑] อภิ.สงฺ. (ไทย) ๓๔/๑๐๕๐/๒๖๙, อภิ.สงฺ.อ. (บาลี) ๑๐๕๐/๔๑๙

[๒] อภิ.สงฺ.อ. (บาลี) ๖๗๔/๓๙๖

ว่าด้วยนิทเทสแห่งรูปหีนทุกะ

[๖] พึงทราบวินิจฉัยในนิทเทสแห่งรูปหมวดหีนทุกะดังต่อไปนี้ คำว่า **เตสํ เตสํ สตฺตานํ (ของสัตว์นั้นๆ)** นี้เป็นฉัฏฐีวิภัตติเป็นไปในสัตว์จำนวนมาก เพราะว่าครั้นจะตรัสว่า "(รูป) ของสัตว์อีกตนหนึ่ง (รูป) ของสัตว์อีกตนหนึ่ง" ถึงตรัสอยู่ตลอดวันก็ดี ตลอดแสนกัปก็ดี ก็พึงตรัสถึงสัตว์จำนวนนั้น ด้วยพระดำรัสว่า ของสัตว์นั้นๆ เช่นนั้นเหมือนกัน เพราะฉะนั้น พระศาสดาเมื่อจะทรงกำหนดเอาสัตว์โดยไม่เหลือด้วยคำทั้ง ๒ นั่นแล จึงตรัสว่า **ของสัตว์นั้นๆ (เตสํ เตสํ สตฺตานํ)** ก็ด้วยคำมีประมาณเท่านี้ ย่อมสำเร็จการแสดงถึงสัตว์อื่นๆ แม้ทั้งหมด คำว่า **ที่น่าดูหมิ่น (อุญฺญาตํ)** คือ ที่เขาสบประมาท คำว่า **น่าเหยียดหยาม (อวญฺญาตํ)** คือ รูปที่เขาเย้ยหยัน ซึ่งใครๆ รู้แล้วก็ไม่ประกาศว่ารูปบ้าง คำว่า **น่าเกลียด (หีฬิตํ)** คือ รูปที่เขาขว้าง ที่เขาทิ้งด้วยความหมายว่าไม่ควรถือเอา อาจารย์บางพวกกล่าวว่า **รูปที่น่าเกลียด** ก็มี คำว่า **น่าตำหนิ (ปริภูตํ)** คือ รูปที่เขากำหนดด้วยคำพูดว่า "ประโยชน์อะไรด้วยรูปนี้เล่า" คำว่า **ไม่น่ายกย่อง (อจิตฺตีกตํ)** คือ รูปที่ไม่น่าเคารพ คำว่า **เป็นชั้นต่ำ (หีนํ)** คือ รูปที่ต่ำทราม คำว่า **รู้กันว่าเป็นชั้นต่ำ (หีนมตํ)** คือ รูปที่เขารู้กันว่าเลว ได้แก่รูปที่เขากระทำให้ต่ำทรามแล้วเข้าใจกัน คำว่า **สมมุติกันว่าชั้นต่ำ (หีนสมฺมตํ)** คือ รูปที่เขาสมมุติกันในโลกว่า ชั่วช้า หรือรูปที่คนเลวทรามรู้จักกันดี เหมือนคูถที่พวกสัตว์กินคูถรู้จักกันดี คำว่า **ไม่น่าปรารถนา (อนิฏฺฐํ)** คือ รูปที่ไม่น่ารัก หรือรูปที่เขาไม่แสวงหาเพื่ออยากจะได้ แม้ถ้าใครๆ จะพึงแสวงหารูปนั้น ก็จงแสวงหาเถิด แต่ว่า รูปที่ไม่น่าปรารถนานี้แล เป็นชื่อของอารมณ์นั้น คำว่า **ไม่น่ารัก (อกนฺตํ)** คือ รูปที่ไม่น่าปรารถนา หรือหาสิริมิได้ คำว่า **ไม่น่าชอบใจ (อมนาปํ)** คือ รูปที่ไม่ชุ่มชื่นใจ จริงอยู่ อารมณ์ (รูป) เช่นนั้นย่อมไม่ชุ่มชื่นใจ อีกอย่างหนึ่ง มีวิเคราะห์ว่า รูปใดย่อมยังใจให้เอิบอาบ คือให้ใจเจริญ เพราะเหตุนั้น รูปนั้น จึงชื่อว่ามนาปะ (ยังใจให้เอิบอาบ) รูปที่ไม่ยังใจให้เอิบอาบ ชื่อว่าอมนาปะ (ไม่ยังใจให้เอิบอาบ) (มนํ อปฺปายติ วฑฺเฒตีติ มนาปํ น มนาปํ อมนาปํ)

อีกอย่างหนึ่ง รูป ชื่อว่า**ไม่น่าปรารถนา (อนิฏฺฐํ)** เพราะขาดคุณสมบัติ ในบรรดารูปทั้งหลายที่มีกรรมเป็นสมุฏฐาน รูปที่ไม่น่าปรารถนานั้น มีอกุศลกรรมเป็นสมุฏฐาน

โดยส่วนเดียว ที่ชื่อว่า**รูปที่ไม่น่ารัก (อกนฺต)** เพราะไม่มีเหตุแห่งความสุข ที่ชื่อว่า**รูปที่ไม่น่าชอบใจ (อมนาป)** เพราะเป็นเหตุแห่งทุกข์ คำว่า **รูป เสียง (รูปา สทฺทา)** เป็นต้นนี้ เป็นคำแสดงสภาวะของรูปทรามนั้น จริงอยู่ พระองค์ทรงจำแนกกามคุณ ๕ ที่ไม่น่าปรารถนาด้วยอำนาจแห่งรูปที่เกิดจากอกุศลกรรมไว้ในบทนี้ เพราะว่า รูปที่เกิดแต่กุศลกรรมชื่อว่าไม่น่าปรารถนาหามีไม่ รูปทั้งหมดที่เกิดแต่กุศลกรรมเป็นรูปที่น่าปรารถนาทั้งนั้น

นิทเทสแห่งบทว่าด้วยรูปชั้นประณีต พึงทราบโดยนัยตรงกันข้ามที่ข้าพเจ้ากล่าวแล้ว แต่ในคำนี้ พระองค์ทรงจำแนกกามคุณ ๕ ที่น่าปรารถนาด้วยอำนาจรูปที่เกิดแต่กุศลกรรม เพราะรูปที่เกิดแต่กุศลกรรม ชื่อว่าเป็นรูปที่ไม่น่าปรารถนาย่อมไม่มี รูปทั้งหมดน่าปรารถนาทั้งนั้น ก็ในรูปที่เกิดแต่กรรม เป็นฉันใด แม้ในรูปทั้งหลายที่มีอุตุเป็นสมุฏฐานเป็นต้นก็ฉันนั้น ย่อมมีความเป็นรูปที่น่าปรารถนาและไม่น่าปรารถนา บัณฑิตพึงทราบว่า พระผู้มีพระภาคทรงจำแนกเฉพาะอิฏฐารมณ์และอนิฏฐารมณ์ไว้ในทุกะนี้ ด้วยประการฉะนี้ นี้เป็นกถามีอรรถเสมอกันของอาจารย์ทั้งหลายก่อน ส่วนอาจารย์วิตัณฑวาทีกล่าวว่า “ขึ้นชื่อว่าอิฏฐารมณ์และอนิฏฐารมณ์ที่พระองค์ทรงจำแนกไว้เฉพาะส่วนย่อมไม่มี” พระองค์ทรงตรัสธรรมนั้นไว้ด้วยอำนาจความชอบใจของสัตว์นั้นๆ เหมือนอย่างที่ตรัสว่า

> “มหาบพิตร ที่สุดแห่งความพอใจนั่นแล อาตมภาพ กล่าวว่าเป็นยอดในกามคุณ ๕ มหาบพิตร รูปเหล่าใดเป็นที่พอใจสำหรับคนบางคน รูปเหล่านั้นไม่เป็นที่พอใจสำหรับคนบางคน เขาพอใจ มีความดำริเต็มรอบด้วยรูปเหล่าใด รูปอื่นจากรูปเหล่านั้นจะยิ่งกว่าหรือประณีตกว่า เขาก็ไม่ปรารถนา รูปเหล่านั้นเป็นรูปที่ดียิ่งสำหรับเขา รูปเหล่านั้นเป็นรูปที่ยอดเยี่ยมสำหรับเขา มหาบพิตร เสียงเหล่าใด...กลิ่นเหล่าใด...รสเหล่าใด...โผฏฐัพพะเหล่าใดเป็นที่พอใจสำหรับคนบางคน โผฏฐัพพะเหล่านั้นไม่เป็นที่พอใจสำหรับคนบางคน”[๑]

---

[๑] สำ.ส. (ไทย) ๑๕/๑๒๓/๑๔๔

ด้วยพระดำรัสอย่างนี้ เพราะบุคคลคนหนึ่งย่อมชอบใจ ย่อมยินดียิ่ง ซึ่งรูปเป็นต้นเหล่านั้นนั่นแล เขาย่อมยังความโลภให้เกิดขึ้นในรูปเป็นต้นเหล่านั้น บุคคลคนหนึ่งย่อมโกรธ ย่อมขัดเคือง ย่อมยังโทสะให้เกิดขึ้นในรูปเป็นต้นเหล่านั้น รูปเป็นต้นเหล่านั้น ย่อมน่าปรารถนา ย่อมน่ารักใคร่ ย่อมน่าชอบใจ สำหรับคนบางคน แต่ไม่เป็นที่น่าปรารถนา ไม่น่ารักใคร่ ไม่น่าพอใจ สำหรับคนบางคน อนึ่ง บางคนย่อมยึดถือโดยความเคารพว่า รูปเหล่านั้นน่าปรารถนา น่าใคร่ น่าชอบใจ แต่อีกคนหนึ่งถือเอารูปเหล่านั้นนั่นแลโดยไม่เคารพ ด้วยคิดว่ารูปเหล่านั้นไม่น่าปรารถนา ไม่น่าใคร่ ไม่น่าชอบใจ ฉะนั้น ขึ้นชื่อว่ารูปที่เป็นอิฏฐารมณ์และอนิฏฐารมณ์ที่ทรงจำแนกเฉพาะโดยเฉพาะจึงไม่มี จริงอยู่ แม้ไส้เดือนทั้งหลายก็ย่อมเป็นสิ่งที่น่าปรารถนา น่าใคร่ น่าพอใจ สำหรับพวกคนที่อยู่ในปัจจันตประเทศ แต่ว่าเป็นสิ่งน่ารังเกียจอย่างยิ่งสำหรับพวกที่อยู่ในมัชฌิมประเทศ อนึ่ง เนื้อของนกยูงเป็นต้น ย่อมเป็นสิ่งน่าปรารถนาสำหรับบุคคลผู้อยู่ในมัชฌิมประเทศเหล่านั้น แต่เป็นที่น่าเกลียดชังสำหรับบุคคลนอกนี้

พึงถามท่านอาจารย์วิตัณฑวาทีนั้นว่า “ก็ท่านกล่าวว่า ‘ขึ้นชื่อว่ารูปที่เป็นอิฏฐารมณ์และอนิฏฐารมณ์ที่พระผู้มีพระภาคทรงจำแนกไว้เฉพาะอย่างไม่มี’ ดังนี้หรือ” อาจารย์วิตัณฑวาทีนั้นก็จะพูดว่า “ใช่แล้ว กระผมกล่าวว่า ไม่มี” แล้วให้ตั้งคำถามเหมือนอย่างนั้นนั่นแลอีก ๓ ครั้ง แล้วควรถามปัญหาว่า “ธรรมดาว่าพระนิพพานเป็นอิฏฐารมณ์หรืออนิฏฐารมณ์” อาจารย์วิตัณฑวาทีเมื่อทราบก็จักบอกว่า “เป็นอิฏฐารมณ์” ก็ถ้าว่าอาจารย์วิตัณฑวาทีนั้นไม่พึงตอบ อาจารย์สกวาทีจงอย่าบอก ก็พระนิพพานเป็นอิฏฐารมณ์อย่างเดียวเท่านั้น พึงกล่าวต่อไปว่า “ก็ท่านปรารถนาความข้อนี้ว่า ‘บุคคลคนหนึ่ง เมื่อมีใครๆ กล่าวถึงคุณของพระนิพพานอยู่ ก็โกรธ แล้วพูดขึ้นว่า ‘ที่ท่านกล่าวชมพระนิพพานอยู่นั้น ในพระนิพพานนั้น มีข้าวน้ำ มีระเบียบดอกไม้ของหอม เครื่องลูบไล้ มีที่นอนเครื่องนุ่งห่ม มีกามคุณ ๕ สำเร็จพร้อมแล้วหรือ’ เมื่อใครๆ นั้นกล่าวว่าไม่มี ก็จะพึงกล่าวว่า อย่าเลยด้วยพระนิพพานของท่าน เมื่อใครๆ นั้นยังกล่าวสรรเสริญพระนิพพานอยู่ต่อไป ก็โกรธแล้วเอามืออุดหูทั้ง ๒ เสีย’ ดังนี้ มิใช่หรือ” ก็ด้วยอำนาจความข้อนี้ พระนิพพานในวาทะของท่านจะชื่อว่าเป็นอนิฏฐารมณ์ก็ตามที

ถึงอย่างนั้น ใครๆ ก็ไม่พึงถือเอาพระนิพพานนั้นว่าเป็นอนิฏฐารมณ์อย่างนั้น เพราะบุคคลนี้ย่อมกล่าวด้วยความสำคัญอันวิปริต ก็อารมณ์นั้นนั่นแลเป็นที่น่าปรารถนาสำหรับคนบางคน ไม่น่าปรารถนาสำหรับบางคนด้วยความจำอันวิปลาส

ส่วนอารมณ์ที่น่าปรารถนาและไม่น่าปรารถนา ที่พระผู้มีพระภาคตรัสจำแนกไว้เฉพาะอย่าง ก็มีอยู่ ถามว่า พระองค์ทรงจำแนกด้วยอำนาจของสัตว์ประเภทไหน ตอบว่า ทรงจำแนกไว้ด้วยอำนาจสัตว์ผู้ปานกลาง จริงอยู่ อิฏฐารมณ์และอนิฏฐารมณ์นี้ พระองค์ได้ทรงจำแนกด้วยอำนาจอิสรชนผู้เป็นใหญ่ยิ่ง เช่นพระเจ้ามหาสมมต พระเจ้ามหาสุทัสสนะ และพระเจ้าธรรมาโศกราชเป็นต้น เพราะชนเหล่านั้นมีอารมณ์แม้ควรเป็นทิพย์ แต่ไม่น่าพึงใจ ปรากฏอยู่ ทั้งมิได้ทรงจำแนกด้วยอำนาจบุคคลผู้ตกทุกข์ได้ยาก ซึ่งหาข้าวและน้ำได้ยากลำบาก เพราะพวกเขาเหล่านั้น มีเมล็ดข้าวปลายเกรียนสุกบ้าง มีรสเนื้อเน่าบ้าง เป็นอาหารอร่อยยิ่ง เช่นกับอมตรส แต่พระองค์ทรงจำแนกด้วยอำนาจชนชั้นกลาง เช่นหัวหน้าหมู่คณะ มหาอำมาตย์ เศรษฐี กุฏุมภี และพ่อค้าเป็นต้น ซึ่งบางคราวก็ได้อิฏฐารมณ์ บางคราวก็ได้อนิฏฐารมณ์ เพราะชนชั้นกลางเห็นปานนี้ย่อมอาจเพื่อกำหนดอิฏฐารมณ์และอนิฏฐารมณ์ได้

ฝ่ายพระจูฬาภยเถระผู้ทรงพระไตรปิฎกกล่าวว่า ธรรมดาว่าอิฏฐารมณ์และอนิฏฐารมณ์กำหนดได้ด้วยอำนาจวิบากเท่านั้น ไม่ใช่กำหนดได้ด้วยอำนาจชวนจิต แต่ชวนจิตย่อมยินดีในอิฏฐารมณ์ ย่อมยินร้ายในอิฏฐารมณ์ ย่อมยินดีในอนิฏฐารมณ์ ย่อมยินร้ายในอนิฏฐารมณ์นั่นแล ด้วยสัญญาวิปลาสดังนี้ ก็อิฏฐารมณ์และอนิฏฐารมณ์นี้ย่อมกำหนดด้วยอำนาจวิบากโดยส่วนเดียวเท่านั้น เพราะใครๆ ไม่อาจลวงวิปากจิตได้ ถ้าอารมณ์เป็นอารมณ์ที่น่าปรารถนา กุศลวิบากย่อมเกิดขึ้น ถ้าเป็นอารมณ์ที่ไม่น่าปรารถนา อกุศลวิบากก็ย่อมเกิดขึ้น จริงอยู่ พวกมิจฉาทิฏฐิเห็นพระพุทธเจ้า หรือพระสงฆ์ หรือเห็นอารมณ์อันโอฬารมีมหาเจดีย์เป็นต้นย่อมปิดตาเสีย ย่อมถึงความโทมนัส ฟังเสียงแสดงธรรมก็ย่อมอุดหูเสีย แม้ก็จริง ถึงอย่างนั้น วิญญาณทั้งหลายมีจักขุวิญญาณและโสตวิญญาณเป็นต้นของพวกมิจฉาทิฏฐิเหล่านั้นก็ยังเป็นกุศลวิบากอยู่นั่นเอง

จำพวกสัตว์กินคูถมีสุกรเป็นต้น สูดกลิ่นคูถแล้วก็เกิดความดีใจว่า เราจักได้เคี้ยวกิน ดังนี้ แม้ก็จริง ถึงอย่างนั้น ในเพราะการเห็นคูถ จักขุวิญญาณของพวกมันเป็นอกุศลวิบาก ในเพราะการสูดกลิ่น ฆานวิญญาณของมัน เป็นอกุศลวิบาก ในเพราะการลิ้มรส ชิวหาวิญญาณของมัน ก็ยังคงเป็นอกุศลวิบากอยู่นั่นเอง สุกรที่ถูกมัดให้นอนอยู่บนที่นอนอย่างดียังคงส่งเสียงร้องดังอยู่ แม้ก็จริง ถึงอย่างนั้น โทมนัสของมันย่อมเกิดในชวนจิตเท่านั้นด้วยสัญญาวิปลาส กายวิญญาณของมันย่อมเป็นกุศลวิบากเท่านั้น เพราะเหตุไร เพราะอารมณ์นั้นเป็นอิฏฐารมณ์

อีกอย่างหนึ่ง พึงทราบความที่อารมณ์น่าปรารถนาและไม่น่าปรารถนา ด้วยอำนาจทวารบ้าง จริงอยู่ กองคูถที่เป็นดังโคลนเลนมีสัมผัสเป็นสุข เป็นอนิฏฐารมณ์ในจักขุทวารและฆานทวาร เป็นอิฏฐารมณ์ในกายทวาร เมื่อพระเจ้าจักรพรรดิถูกโบยด้วยแก้วมณี ถูกทำให้สะดุ้งบนหลาวทองคำ แก้วมณีและหลาวทองคำเป็นอิฏฐารมณ์ในจักขุทวาร เป็นอนิฏฐารมณ์ในกายทวาร เพราะเหตุไร เพราะทำให้ทุกข์เกิดขึ้นอย่างใหญ่หลวง อิฏฐารมณ์และอนิฏฐารมณ์พึงทราบว่า ย่อมกำหนดได้ด้วยวิบากเท่านั้นโดยส่วนเดียว ด้วยประการฉะนี้

ในคำว่า **ตังตังวาปนกนัย (ตं ตं วา ปน)** นี้ บัณฑิตไม่ควรดูนัยที่กล่าวไว้ข้างต้น เพราะพระผู้มีพระภาคมิได้ทรงแยกอรรถให้เข้าใจด้วยสมมุติ แต่ทรงแยกให้เข้าใจด้วยบุคคล เพราะฉะนั้น ด้วยอำนาจตังตังวาปนกนัยนั่นแล พระผู้มีพระภาคจึงตรัสความที่รูปทรามและรูปประณีต เพราะอาศัยการเปรียบเทียบ โดยเฉพาะบุคคล

จริงอยู่ รูปของพวกสัตว์นรก จัดว่าเป็นรูปทรามที่สุด แต่ในจำพวกสัตว์เดรัจฉาน รูปของนาคและครุฑก็ยังชื่อว่าประณีต (กว่า) เมื่อเทียบกับรูปของพวกสัตว์นรกนั้น

รูปของนาคและครุฑเหล่านั้นจัดว่าเป็นรูปทราม แต่รูปเปรตทั้งหลาย[๑] ก็ยังชื่อว่าประณีต (กว่า) เมื่อเทียบกับรูปของพวกนาคและครุฑนั้น

---

[๑] ท่านหมายเอา จำพวกเวมานิกเปรต เปรตที่มีวิมานเป็นที่อยู่อาศัย

รูปของเปรตแม้เหล่านั้นจัดว่าเป็นรูปทราม แต่รูปของชนชาวชนบทก็ยังชื่อว่าประณีต (กว่า) เมื่อเทียบกับรูปของพวกเปรตนั้น

รูปของชาวชนบทแม้เหล่านั้น จัดว่าเป็นรูปทราม แต่รูปของนายบ้านทั้งหลายก็ยังชื่อว่าประณีต (กว่า) เมื่อเทียบกับรูปของพวกชาวชนบทนั้น

รูปของพวกนายบ้านแม้เหล่านั้น จัดว่าเป็นรูปทราม แต่รูปของเจ้าชนบททั้งหลายก็ยังชื่อว่าประณีต (กว่า) เมื่อเทียบกับรูปของพวกนายบ้านนั้น

รูปของเจ้าชนบทแม้เหล่านั้น จัดว่าเป็นรูปทราม แต่รูปของเจ้าประเทศราชทั้งหลาย ก็ยังชื่อว่าประณีต (กว่า) เมื่อเทียบกับรูปของพวกเจ้าชนบทนั้น

รูปของเจ้าประเทศราชแม้เหล่านั้น จัดว่าเป็นรูปทราม แต่รูปของพระเจ้าจักรพรรดิ ก็ยังชื่อว่าประณีต (กว่า) เมื่อเทียบกับรูปของพวกเจ้าประเทศราชนั้น

รูปของพระเจ้าจักรพรรดิแม้นั้น จัดว่าเป็นรูปทราม แต่รูปของพวกภุมมเทวดาก็ยังชื่อว่าประณีต (กว่า) เมื่อเทียบกับรูปของพระเจ้าจักรพรรดินั้น

รูปของพวกภุมมเทวดาแม้เหล่านั้น จัดว่าเป็นรูปทราม แต่รูปของพวกท้าวจาตุมมหาราช ก็ยังชื่อว่าประณีต (กว่า) เมื่อเทียบกับรูปของพวกภุมมเทวดานั้น

รูปของพวกท้าวจาตุมมหาราชแม้เหล่านั้น จัดว่าเป็นรูปทราม แต่รูปของพวกเทพชั้นดาวดึงส์ ก็ยังชื่อว่าประณีต (กว่า) เ มื่อเทียบกับรูปของพวกท้าวจาตุมมหาราชนั้น ฯลฯ

ส่วนรูปของพวกเทพชั้นอกนิฏฐะชื่อว่าประณีตที่สุด

ว่าด้วยนิทเทสแห่งรูปทูเรทุกะ

[๗] พึงทราบวินิจฉัยในนิทเทสแห่งรูปทูเรทุกะ (รูปไกลรูปใกล้) ดังต่อไปนี้ รูปที่เป็นอิตถินทรีย์เป็นต้น พระผู้มีพระภาคทรงจำแนกไว้แล้วข้างต้นนั่นแล แต่ในทุกะนี้ตรัสสุขุมรูป (รูปละเอียด) ว่าเป็น **ทูเรรูป** (รูปไกล) เพราะเป็นรูปที่มีลักษณะเข้าใจ

ได้ยาก ด้วยความหมายว่ากำหนดเป็นอารมณ์ได้ยาก ตรัสโอฬาริกรูป (รูปหยาบ) ว่าเป็น **สันติเกรูป** (รูปใกล้) เพราะเป็นรูปที่มีลักษณะเข้าใจได้ง่าย ด้วยความหมายว่ากำหนดเป็นอารมณ์ได้ง่าย พระผู้มีพระภาคมิได้ทรงประกอบว่า "รูปนี้เรียกว่ารูปไกล" แม้ในที่ที่ควรประกอบอันมีกวฬิงการาหารเป็นที่สุดนั่นแล เพราะเหตุไร เพราะชื่อว่ารูปไกลมี ๒ อย่าง คือ (๑) ไกลโดยลักษณะ (๒) ไกลโดยโอกาส ในรูปไกลทั้ง ๒ ประการนั้น มิได้ตรัสคำว่า รูปไกล ไว้โดยลักษณะ แต่จะพึงตรัสรูปไกลนั้นไว้โดยโอกาส เพราะฉะนั้น พระผู้มีพระภาคมิได้ทรงประสงค์จะหยิบยกโอฬาริกรูปที่มิได้ตรัสว่า รูปไกล ขึ้นแสดงว่าเป็นรูปไกล โดยโอกาส จึงตรัสพระดำรัสมีว่า **ก็หรือว่ารูปแม้อื่นใดมีอยู่ (ยํ วา ปนญฺญมฺปิ)** เป็นต้น แม้ในนิทเทสแห่งสันติกบทก็มีนัยเช่นนี้เหมือนกัน ในพระบาลีนั้น คำว่า **อนาสนฺเน** แยกคำเป็น **น อาสนฺเน** ได้แก่ ในที่ไม่ใกล้เคียง คำว่า **อนุปกฏฺเฐ** ได้แก่ ในที่ไม่ใกล้ชิด คำว่า **ทูเร** ได้แก่ ในที่ไกล คำว่า **อสนฺติเก** ได้แก่ ในที่ไม่ใช่ใกล้ ในคำว่า **นี้เรียกว่ารูปไกล (อิทํ วุจฺจติ รูปํ ทูเร)** สุขุมรูป ๑๕ อย่างนี้ ตรัสเรียกว่ารูปไกล โดยลักษณะ ส่วนโอฬาริกรูป ๑๐ อย่าง ตรัสเรียกว่า รูปไกล โดยโอกาส ด้วยอำนาจเยวาปนกนัย นิทเทสแห่งสันติกบทมีเนื้อความง่ายทั้งนั้น

ในคำว่า **นี้เรียกว่ารูปใกล้ (อิทํ วุจฺจติ รูปํ สนฺติเก)** โอฬาริกรูป ๑๐ อย่างนี้ ตรัสเรียกว่า รูปใกล้ โดยลักษณะ ส่วนสุขุมรูป ๑๕ อย่าง ตรัสเรียกว่า รูปใกล้ โดยโอกาส ด้วยอำนาจเยวาปนกนัย

ถามว่า ก็รูปที่ชื่อว่าใกล้และไกลด้วยอำนาจโอกาสตั้งแต่ไหน

ตอบว่า เมื่อชนทั้งหลายพูดอยู่ด้วยถ้อยคำปกติ ระยะ ๑๒ ศอกจัดว่าเป็นอุปจารของการฟัง รูปอยู่ภายใน ๑๒ ศอกนั้น เรียกว่า รูปใกล้ อยู่เกินจากนั้นไป ชื่อว่ารูปไกล

บรรดารูปใกล้และไกลนั้น สุขุมรูปที่มีอยู่ในที่ไกล ชื่อว่าเป็นรูปไกล ทั้งโดยลักษณะ ทั้งโดยโอกาส ส่วนสุขุมรูปที่มีอยู่ในที่ใกล้ ชื่อว่าเป็นรูปใกล้โดยโอกาสอย่างเดียว ไม่ชื่อว่าเป็นรูปใกล้โดยลักษณะ โอฬาริกรูปที่มีอยู่ในที่ใกล้ ชื่อว่าเป็นรูปใกล้ ทั้งโดยลักษณะ ทั้งโดยโอกาส โอฬาริกรูปที่มีอยู่ไกล ชื่อว่าเป็นรูปไกล โดยโอกาสอย่างเดียว ไม่ชื่อว่าเป็นรูปไกลโดยลักษณะ

ในคำว่า **ตำ ตำ วา ปน** นี้ ไม่พึงเพ่งถึงนัยข้างต้น เพราะนัยข้างต้นเป็นนัยที่ทรงแยกเสร็จแล้ว แต่ในที่นี้มิได้ทรงแยกรูปไกลไว้โดยลักษณะ ทรงแยกรูปไกลไว้โดยโอกาสอย่างเดียว เพราะทรงแสดงรูปไกลและรูปใกล้ไว้โดยการเทียบเคียงกัน ในขันธวิภังค-นิทเทสนี้

จริงอยู่ รูปของตน ชื่อว่ารูปใกล้ รูปของคนอื่นแม้อยู่ภายในท้อง ก็ชื่อว่ารูปไกล รูปของคนที่อยู่ในท้อง ชื่อว่ารูปใกล้ รูปของคนที่อยู่ภายนอก ชื่อว่ารูปไกล รูปของคนผู้นอนเตียงเดียวกัน ชื่อว่ารูปใกล้ รูปของคนผู้ยืนอยู่ภายนอกหน้ามุข ชื่อว่ารูปไกล รูปที่อยู่ภายในบริเวณ ชื่อว่ารูปใกล้ รูปที่อยู่นอกบริเวณ ชื่อว่ารูปไกล รูปที่อยู่ภายในสังฆาราม ชื่อว่ารูปใกล้ รูปที่อยู่นอกสังฆาราม ชื่อว่ารูปไกล รูปที่อยู่ภายในสีมา ชื่อว่ารูปใกล้ รูปที่อยู่นอกสีมา ชื่อว่ารูปไกล รูปที่อยู่ภายในเขตบ้านชื่อว่ารูปใกล้ รูปที่อยู่นอกเขตบ้าน ชื่อว่ารูปไกล รูปที่อยู่ในภายในชนบท ชื่อว่ารูปใกล้ รูปที่อยู่นอกชนบท ชื่อว่ารูปไกล รูปที่อยู่ภายในรัชสีมา ชื่อว่ารูปใกล้ รูปที่อยู่นอกรัชสีมา ชื่อว่ารูปไกล รูปที่อยู่ภายในสมุทร ชื่อว่ารูปใกล้ รูปที่อยู่นอกสมุทร ชื่อว่ารูปไกล รูปที่อยู่ภายในจักรวาล ชื่อว่ารูปใกล้ รูปที่อยู่นอกจักรวาล ชื่อว่ารูปไกล ดังนี้

นิทเทสแห่งรูปขันธ์ จบเพียงเท่านี้

---

๒. เวทนาขันธนิทเทส

อธิบายเวทนาขันธ์

[๘] พึงทราบวินิจฉัยในนิทเทสแห่งเวทนาขันธ์เป็นต้นดังต่อไปนี้ ข้าพเจ้าจักเว้นบทที่เหมือนกับบทที่ได้กล่าวไว้แล้วข้างต้น แล้วพรรณนาเฉพาะบทที่ยังมิได้พรรณนาเท่านั้น คำว่า **เวทนาอย่างใดอย่างหนึ่ง (ยา กาจิ เวทนา)** ได้แก่ ทรงถือเอาเวทนาอันเป็นไปในภูมิ ๔ คำว่า **สุขเวทนา (สุขา เวทนา)** เป็นต้น พระผู้มีพระภาคตรัสเพื่อแสดงเวทนาที่ทรงอธิบายไว้ด้วยอำนาจเวทนาที่เป็นอดีตเป็นต้นโดยสภาวะ ในบรรดาสุขเวทนาเป็นต้นเหล่านั้น สุขเวทนาทางกายและสุขเวทนาทางใจมีอยู่ ทุกขเวทนาทาง

กายและทุกขเวทนาทางใจก็มีอยู่เหมือนกัน ส่วนอทุกขมสุขเวทนา พระผู้มีพระภาคตรัสว่า เป็นไปทางกายโดยปริยาย หมายถึงกายคือประสาทมีจักษุเป็นต้นมีอยู่ เป็นไปทางใจก็มีอยู่ ในบรรดาเวทนาเหล่านั้น เวทนาที่เป็นไปทางกายแม้ทั้งหมดเป็นกามาวจร ทุกขเวทนาทางใจก็เป็นกามาวจรเหมือนกัน แต่สุขเวทนาเป็นไปทางใจเป็นไปในภูมิ ๓ อทุกขมสุขเวทนาเป็นไปในภูมิ ๔ พึงทราบความที่เวทนาแม้มีประการทั้งหมดนั้นเป็นอดีตเป็นต้นด้วยอำนาจสันตติ และด้วยอำนาจขณะเป็นต้น

ว่าด้วยอำนาจสันตติ

บรรดาเวทนาเหล่านั้น ว่าด้วยอำนาจสันตติ เวทนาที่นับเนื่องในวิถีเดียวกัน ในชวนะเดียวกัน ในสมาบัติเดียวกัน และเป็นไปโดยประกอบในอารมณ์เดียวกัน ชื่อว่าเวทนาที่เป็นปัจจุบัน เวทนาก่อนปัจจุบันนั้น ชื่อว่าเวทนาที่เป็นอดีต เวทนาหลังปัจจุบัน ชื่อว่าเวทนาที่เป็นอนาคต

ว่าด้วยอำนาจขณะเป็นต้น

เวทนาที่นับเนื่องด้วยขณะทั้ง ๓ คือเวทนาที่อยู่ท่ามกลางระหว่างเบื้องต้นและเบื้องปลาย และกำลังทำกิจของตนอยู่ ชื่อว่าเวทนาที่เป็นปัจจบุบัน เวทนาก่อนปัจจุบันนั้นชื่อว่าเวทนาที่เป็นอดีต เวทนาหลังปัจจุบันนั้น ชื่อว่าเวทนาที่เป็นอนาคต ในอธิการนี้บัณฑิตพึงทราบว่า พระผู้มีพระภาคทรงทำนิทเทสนี้หมายเอาความที่เวทนาที่เป็นอดีตเป็นต้น ด้วยอำนาจขณะเป็นต้น

ว่าด้วยนิทเทสแห่งเวทนาหยาบและละเอียด

[๑๑] พึงทราบวินิจฉัยในนิทเทสแห่งเวทนาที่หยาบและที่ละเอียดดังต่อไปนี้ คำว่า **เวทนาที่เป็นอกุศล (อกุสลา เวทนา)** เป็นต้น พระผู้มีพระภาคตรัสเพื่อทรงแสดงความเป็นเวทนาหยาบและละเอียดโดยชาติ คำว่า **ทุกขเวทนา เป็นเวทนา**

หยาบ (ทุกฺขา เวทนา โอฬาริกา) เป็นต้น ตรัสเพื่อทรงแสดงเวทนาหยาบและละเอียดโดยสภาวะ คำว่า **เวทนาของผู้ไม่เข้าสมาบัติ (อสมาปนฺนสฺส เวทนา)** เป็นต้น ตรัสเพื่อทรงแสดงความเป็นเวทนาหยาบและละเอียดโดยบุคคล คำว่า **เวทนาที่มีอาสวะ (สาสวา)** เป็นต้น ตรัสเพื่อทรงแสดงความเป็นเวทนาหยาบและละเอียดโดยโลกิยะและโลกุตตระ บรรดาเวทนาเหล่านั้น อันดับแรก เวทนาที่เป็นอกุศล ชื่อว่าเป็นเวทนาหยาบ ด้วยความหมายว่ารำคาญใจ และด้วยความหมายว่ามีทุกข์เป็นวิบาก เวทนาที่เป็นกุศล ชื่อว่าเวทนาละเอียด ด้วยความหมายว่าไม่มีความกระวนกระวาย และด้วยความหมายว่ามีสุขเป็นวิบาก เวทนาที่เป็นอัพยากฤต ชื่อว่าเวทนาละเอียด ด้วยความหมายว่าไม่มีความอุตสาหะ และด้วยความหมายว่าไม่มีวิบาก เวทนาที่เป็นกุศลและเวทนาที่เป็นอกุศล ชื่อว่าเวทนาหยาบ ด้วยความหมายว่ามีอุตสาหะและด้วยความหมายว่ามีวิบาก เวทนาที่เป็นอัพยากฤต ชื่อว่าเวทนาละเอียด โดยนัยที่กล่าวแล้วนั่นแล

ทุกขเวทนา ชื่อว่าเวทนาหยาบ ด้วยความหมายว่าไม่มีความยินดี และด้วยความหมายว่าเป็นทุกข์ สุขเวทนา ชื่อว่าเวทนาละเอียด ด้วยความหมายว่ามีความยินดีและด้วยความหมายว่าเป็นสุข อทุกขมสุขเวทนา ชื่อว่าเวทนาละเอียด ด้วยความหมายว่าสงบ และด้วยความหมายว่าประณีต สุขเวทนาและทุกขเวทนา ชื่อว่าเวทนาหยาบ ด้วยความหมายว่าหวั่นไหว และด้วยความหมายว่าแผ่ออกไป จริงอยู่ แม้สุขเวทนาก็ย่อมหวั่นไหว ย่อมแผ่ออกไป แม้ทุกขเวทนาก็เหมือนกัน เพราะสุขเวทนาเมื่อเกิดย่อมยังสรีระทั้งสิ้นให้หวั่นไหว ให้กระเพื่อม ให้ชุ่มฉ่ำ ให้มัวเมา ให้ยินดี จึงเกิดขึ้น ดุจให้เขาราดอยู่ด้วยหม้อน้ำเย็น ทุกขเวทนาเมื่อจะเกิดขึ้น ย่อมเกิดขึ้น ดุจให้เขาใส่ภาชนะร้อนไว้ภายใน และดุจถูกเผาด้วยคบเพลิงหญ้าอยู่ภายนอก แต่อทุกขมสุขเวทนา ชื่อว่าเวทนาละเอียดโดยนัยที่กล่าวแล้ว ก็เวทนาของบุคคลผู้ไม่เข้าสมาบัติ ชื่อว่าเวทนาหยาบ เพราะความที่บุคคลนั้น มีจิตซัดส่ายไปในอารมณ์ต่างๆ เวทนาของบุคคลผู้เข้า

สมาบัติ ชื่อว่าเวทนาละเอียด เพราะความหมายว่า บุคคลนั้นประพฤติในนิมิตมีอารมณ์สงบ เวทนาที่มีอาสวะ ชื่อว่าเวทนาหยาบ เพราะความเกิดขึ้นแห่งอาสวะเป็นเหตุขึ้นชื่อว่าวาระแห่งอาสวะย่อมเป็นสภาพหยาบอย่างเดียว เวทนาที่ไม่มีอาสวะ ชื่อว่าเวทนาละเอียด โดยปริยายตรงกันข้ามกับคำที่กล่าวแล้ว

ว่าด้วยมติของอาจารย์

บรรดาเวทนาหยาบและละเอียดเหล่านั้น อาจารย์ท่านหนึ่งไม่ฉลาดในกุสลติกะ ไม่ฉลาดในเวทนาติกะ ท่านคิดว่า เราจะรักษากุสลติกะ แต่กลับทำลายเวทนาติกะเสีย คิดว่า เราจะรักษาเวทนาติกะ ก็กลับทำลายกุสลติกะเสีย ท่านคิดว่า เราจะรักษาติกะก็พลอยทำลายธรรมภูมิไปบ้าง ไม่ทำลายบ้าง

ถามว่า ทำลายอย่างไร ไม่ทำลายอย่างไร

ตอบว่า ก็พระผู้มีพระภาคตรัสไว้ในเวทนาติกะว่า “สุขเวทนาและทุกขเวทนาเป็นเวทนาหยาบ อทุกขมสุขเวทนาเป็นเวทนาละเอียด” พระดำรัสนั้น ท่านอาจารย์ย่อมคัดค้านว่า อทุกขมสุขเวทนาทั้งหมดมิใช่เวทนาละเอียด เพราะอทุกขมสุขเวทนานั้น เป็นกุศลก็มี เป็นอกุศลก็มี เป็นอัพยากฤตก็มี บรรดาอทุกขมสุขเวทนา ๓ ชนิดนั้น เวทนาที่เป็นกุศลและอกุศลเป็นเวทนาหยาบ เวทนาที่เป็นอัพยากฤตเป็นเวทนาละเอียด เพราะเหตุไร เพราะความที่เวทนานั้นมาในพระบาลีหมวดกุสลติกะ ด้วยอาการอย่างนี้ อาจารย์นั้น ชื่อว่ารักษากุสลติกะ แต่ทำลายเวทนาติกะ

แม้พระดำรัสที่ตรัสไว้ในกุสลติกะว่า “กุศลเวทนาและอกุศลเวทนาชื่อว่าเวทนาหยาบ อัพยากตเวทนาชื่อว่าเวทนาละเอียด” ท่านอาจารย์ก็คัดค้านว่า อัพยากตเวทนาทั้งหมดไม่ใช่เวทนาละเอียด เพราะอัพยากตเวทนานั้นเป็นสุขก็มี เป็นทุกข์ก็มี ไม่ใช่ทุกข์ไม่ใช่สุขก็มี บรรดาอัพยากตเวทนา ๓ ชนิดนั้น อัพยากตเวทนาที่เป็นสุขและที่เป็นทุกข์ เป็นเวทนาหยาบ อัพยากตเวทนาที่เป็นอทุกขมสุขเป็นเวทนาละเอียด เพราะเหตุไร เพราะอัพยากตเวทนานั้นมาในพระบาลีในเวทนาติกะ ด้วยอาการอย่างนี้

อาจารย์นั้น ชื่อว่ารักษาเวทนาติกะ แต่ทำลายกุสลติกะ ก็อาจารย์นั้นไม่ตรวจดูเวทนาติกะในที่มาของกุสลติกะ ทั้งไม่ตรวจดูกุสลติกะในที่มาของเวทนาติกะ กล่าวเพียงเวทนาหยาบและเวทนาละเอียด โดยลักษณะแห่งกุสลติกะของสภาวธรรมมีกุศลเป็นต้น **(และ)** โดยลักษณะแห่งเวทนาติกะของเวทนามีสุขเป็นต้น ชื่อว่าย่อมไม่ทำลาย

อีกอย่างหนึ่ง ในพระดำรัสที่ตรัสในกุสลติกะว่า เวทนาที่เป็นกุศลและอกุศลเป็นเวทนาหยาบ อัพยากตเวทนาเป็นเวทนาละเอียด ดังนี้นั่น อาจารย์คนเดียวกันย่อมกล่าวว่า “เวทนาที่เป็นกุศลแม้เป็นเวทนาที่เป็นโลกุตตระ ก็ชื่อว่าเป็นเวทนาหยาบ เวทนาที่เป็นวิบากโดยที่สุดแม้เวทนาที่เกิดพร้อมกับทวิปัญจวิญญาณ ชื่อว่าเป็นเวทนาละเอียด” อาจารย์นั้นกระทำเวทนาที่เป็นโลกุตตระอันสงบประณีตเห็นปานนี้ ให้ชื่อว่าเวทนาหยาบ กระทำเวทนาอันสัมปยุตด้วยทวิปัญจวิญญาณซึ่งเป็นอเหตุกะ อันทรามเขลา ให้ชื่อว่าเวทนาละเอียด คิดว่า เราจะรักษาติกะ ดังนี้ ชื่อว่าย่อมทำลายธรรมภูมิอื่นเสีย แต่ท่านกล่าวประกอบกุศลในภูมินั้นๆ พร้อมด้วยวิบากในภูมินั้นๆ ไปด้วย ชื่อว่าย่อมไม่ทำลาย บรรดานัยเหล่านั้น มีนัยที่พึงทราบดังต่อไปนี้ จริงอยู่ ท่านอาจารย์เมื่อกล่าวโดยทำนองนี้ว่า ก็เวทนาที่เป็นกามาวจรกุศลเป็นเวทนาหยาบ เวทนาที่เป็นกามาวจรวิบากเป็นเวทนาละเอียด เวทนาที่เป็นรูปาวจร อรูปาวจร และโลกุตตรกุศลเป็นเวทนาหยาบ เวทนาที่เป็นรูปาวจร อรูปาวจร และโลกุตตรวิบากเป็นเวทนาละเอียด ดังนี้ ชื่อว่าย่อมไม่ทำลาย

ฝ่าย**พระจูฬนาคเถระผู้ทรงพระไตรปิฎก (ติปิฎกจูฬนาคตฺเถโร)** กล่าวว่า “ในอกุศล ชื่อว่าเวทนาหยาบและละเอียด ไม่ควรยกขึ้นมา เพราะอกุศลนั้นเป็นสภาพหยาบโดยส่วนเดียวเท่านั้น แม้ในโลกุตตระ ความที่เวทนานั้นเป็นเวทนาหยาบและละเอียด ก็ไม่ควรยกขึ้นมา เพราะโลกุตตระนั้น เป็นสภาวะละเอียดโดยส่วนเดียว” ดังนี้ พวกอันเตวาสิกได้นำถ้อยคำนี้มาบอกแก่พระจูฬภายเถระผู้ทรงพระไตรปิฎกว่า “พระเถระกล่าวอย่างนี้” ฝ่ายพระจูฬภายเถระผู้ทรงพระไตรปิฎกกล่าวว่า “พระสัมมาสัมพุทธะ ครั้นตรัสพระอภิธรรมแล้ว ในฐานที่มาของบท ๑ บทบ้าง ๒ บทบ้าง ชื่อว่ามิได้ทรงประทานนัยในฐานะที่ควรประทานย่อมไม่มี ชื่อว่ามิได้ทรงกระทำนัยในฐานะ

ที่ควรกระทำก็ไม่มี แต่ภิกษุบางรูปในพระธรรมวินัยนี้ เที่ยวพูดอยู่ว่า กระผมเป็นอาจารย์ เมื่อจะยกความที่เวทนาในอกุศลเป็นเวทนาหยาบและละเอียดขึ้นก็รังเกียจ แต่พระสัมมาสัมพุทธะทรงยกความที่เวทนาเหล่านั้นเป็นเวทนาหยาบและละเอียดขึ้น แม้ในโลกุตตระ" ก็แลครั้นกล่าวอย่างนี้แล้วจึงยกพระสูตรนี้มาว่า

"ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ บรรดาปฏิปทา ๔ ประการนั้น ทุกขาปฏิปทา ทันธาภิญญา ปฏิปทานี้ บัณฑิตกล่าวว่า เป็นข้อปฏิบัติต่ำทั้ง ๒ ส่วน คือ เพราะปฏิบัติลำบาก และเพราะรู้ได้ช้า"[๑] ที่จริง ในพระสูตรนี้ตรัสปฏิปทา ๔ ไว้เป็นปฏิปทาคละกันทั้งโลกิยะและโลกุตตระ

ในคำว่า **ตำ ตำ วา ปน** นี้ ไม่พึงเพ่งถึงนัยข้างต้น บัณฑิตพึงกล่าวด้วยอำนาจตังตังวาปนกนัย เท่านั้น จริงอยู่ เวทนาที่เป็นอกุศลมี ๒ อย่าง คือ **(๑)** เวทนาที่เกิดพร้อมกับโลภะ **(๒)** เวทนาที่เกิดพร้อมกับโทสะ ในเวทนาทั้ง ๒ นั้น เวทนาที่เกิดพร้อมกับโทสะเป็นเวทนาหยาบ เวทนาที่เกิดพร้อมกับโลภะเป็นเวทนาละเอียด แม้เวทนาที่เกิดพร้อมกับโทสะก็มี ๒ อย่าง คือ **(๑)** นิยตเวทนา **(๒)** อนิยตเวทนา บรรดาเวทนาทั้ง ๒ นั้น นิยตเวทนาเป็นเวทนาหยาบ อนิยตเวทนาเป็นเวทนาละเอียด อนึ่ง นิยตเวทนาที่ตั้งอยู่ตลอดกัปเป็นเวทนาหยาบ อนิยตเวทนาที่ไม่ตั้งอยู่ตลอดกัปเป็นเวทนาละเอียด แม้เวทนาที่ตั้งอยู่ตลอดกัป ถ้าเป็นอสังขาริกก็เป็นเวทนาหยาบ ถ้าเป็นสสังขาริกก็เป็นเวทนาละเอียด แม้เวทนาที่เกิดพร้อมกับโลภะก็มี ๒ อย่าง คือ **(๑)** ทิฏฐิคตสัมปยุต **(๒)** ทิฏฐิคตวิปปยุต ในเวทนาทั้ง ๒ นั้น เวทนาที่ประกอบด้วยความเห็นผิด เป็นเวทนาหยาบ เวทนาที่ไม่ประกอบด้วยความเห็นผิดเป็นเวทนาละเอียด แม้เวทนาที่ประกอบด้วยความเห็นผิด ถ้าเป็นนิยตะก็เป็นเวทนาหยาบ ถ้าเป็นอนิยตะก็เป็นเวทนาละเอียด เวทนาที่ประกอบด้วยความเห็นผิดแม้นั้น ถ้าเป็นอสังขาริกก็เป็นเวทนาหยาบ ถ้าเป็นสสังขาริกก็เป็นเวทนาละเอียด

---

[๑] ที.ปา. (ไทย) ๑๑/๑๕๒/๑๑๓

ว่าโดยย่อ เวทนาที่ถึงอกุศลแล้ว อันใดให้วิบากมาก อันนั้นเป็นเวทนาหยาบ อันใดให้วิบากน้อย อันนั้นเป็นเวทนาละเอียด ส่วนเวทนาที่ถึงกุศลแล้วให้วิบากน้อยเป็นเวทนาหยาบ ที่ให้วิบากมากเป็นเวทนาละเอียด ในกุศล ๔ อย่าง เวทนาที่เป็นกามาวจรกุศลเป็นเวทนาหยาบ เวทนาที่เป็นรูปาวจรกุศลเป็นเวทนาละเอียด แม้เวทนาที่เป็นรูปาวจรกุศลนั้น ก็ยังเป็นเวทนาหยาบอยู่ ที่เป็นอรูปาวจรกุศลเป็นเวทนาละเอียด (กว่า) แม้เวทนาที่เป็นอรูปาวจรกุศลก็ยังเป็นเวทนาหยาบอยู่ ที่เป็นโลกุตตรกุศลเป็นเวทนาละเอียด นี้เป็นนัยโดยไม่ต่างกันในภูมิทั้ง ๔ ก่อน

แต่ว่าโดยนัยที่ต่างกัน เวทนาที่เป็นกามาวจรมี ๓ อย่าง คือ

๑. เวทนาที่สำเร็จด้วยการให้ทาน (ทานมัย)
๒. เวทนาที่สำเร็จด้วยการรักษาศีล (สีลมัย)
๓. เวทนาที่สำเร็จด้วยภาวนา (ภาวนามัย)

บรรดาเวทนาทั้ง ๓ นั้น เวทนาที่สำเร็จด้วยการให้ทานเป็นเวทนาหยาบ เวทนาที่สำเร็จด้วยการรักษาศีลเป็นเวทนาละเอียด แม้เวทนาที่สำเร็จด้วยการรักษาศีลนั้นก็ยังเป็นเวทนาหยาบอยู่ ที่สำเร็จด้วยภาวนาเป็นเวทนาละเอียด (กว่า)

เวทนาที่สำเร็จด้วยภาวนาแม้นั้นก็มี ๒ อย่าง คือ

๑. เป็นทุเหตุกะ(ประกอบด้วยเหตุ ๒)
๒. เป็นติเหตุกะ (ประกอบด้วยเหตุ ๓)

ใน ๒ อย่างนั้น เวทนาที่ประกอบด้วยเหตุ ๒ เป็นเวทนาหยาบ เวทนาที่ประกอบด้วยเหตุ ๓ เป็นเวทนาละเอียด

แม้เวทนาที่ประกอบด้วยเหตุ ๓ ก็มี ๒ อย่าง โดยแบ่งเป็นประเภท คือ

๑. เป็นสสังขาริก ๒. เป็นอสังขาริก

ในบรรดาเวทนาทั้ง ๒ นั้น เวทนาที่เป็นสสังขาริกเป็นเวทนาหยาบ ที่เป็นอสังขาริกเป็นเวทนาละเอียด

ในรูปาวจร เวทนาที่เกิดพร้อมกับกุศลในปฐมฌานเป็นเวทนาหยาบ เวทนาที่เกิดพร้อมกับกุศลในทุติยฌาน ฯลฯ เวทนาที่เกิดพร้อมกับกุศลในจตุตถฌานเป็นเวทนาละเอียด แม้เวทนาที่เกิดพร้อมกับกุศลในจตุตถฌานนั้นก็ยังเป็นเวทนาหยาบอยู่ เวทนาที่เกิดพร้อมกับกุศล ในอากาสานัญจายตนะเป็นเวทนาละเอียด แม้เวทนาที่เกิดพร้อมกับกุศลในอากาสานัญจายตนะนั้นก็ยังเป็นเวทนาหยาบอยู่ ฯลฯ เวทนาที่เกิดพร้อมกับกุศล ในเนวสัญญานาสัญญายตนะเป็นเวทนาละเอียด แม้เวทนาที่เกิดพร้อมกับกุศลในเนวสัญญานาสัญญายตนะนั้นก็ยังเป็นเวทนาหยาบอยู่ เวทนาที่เกิดพร้อมกับวิปัสสนาเป็นเวทนาละเอียด (กว่า) แม้เวทนาที่เกิดพร้อมกับวิปัสสนานั้นก็ยังเป็นเวทนาหยาบอยู่ เวทนาที่เกิดพร้อมกับโสดาปัตติมรรคเป็นเวทนาละเอียด (กว่า) แม้เวทนาที่เกิดพร้อมกับโสดาปัตติมรรคนั้นก็ยังเป็นเวทนาหยาบอยู่ ฯลฯ เวทนาที่เกิดพร้อมกับอรหัตตมรรคเป็นเวทนาละเอียด (กว่า)

ในวิบาก ๔ อย่าง เวทนาที่เป็นกามาวจรวิบากเป็นเวทนาหยาบ เวทนาที่เป็นรูปาวจรวิบากเป็นเวทนาละเอียด แม้เวทนาที่เป็นรูปาวจรวิบากนั้นก็ยังเป็นเวทนาหยาบอยู่ ฯลฯ เวทนาที่เป็นโลกุตตรวิบากเป็นเวทนาละเอียด (กว่า) ว่าโดยความไม่ต่างกัน มีนัยเพียงเท่านี้ก่อน

แต่เมื่อว่าโดยนัยที่ต่างกัน เวทนาที่เป็นกามาวจรวิบาก ส่วนที่เป็นอเหตุกะ(ไม่ประกอบด้วยเหตุ) ก็มี ส่วนที่เป็นสเหตุกะ(ประกอบด้วยเหตุ) ก็มี แม้เวทนาที่เป็นสเหตุกะ ส่วนที่เป็นทุเหตุกะ (ประกอบด้วยเหตุ ๒) ก็มี ส่วนที่เป็นติเหตุกะ (ประกอบด้วยเหตุ ๓) ก็มี

ในบรรดาเวทนาเหล่านั้น เวทนาที่เป็นอเหตุกะเป็นเวทนาหยาบ ที่เป็นสเหตุกะเป็นเวทนาละเอียด แม้เวทนาที่เป็นสเหตุกะนั้น ส่วนที่เป็นทุเหตุกะเป็นเวทนาหยาบ ส่วนที่เป็นติเหตุกะเป็นเวทนาละเอียด แม้ในเวทนาที่เป็นติเหตุกะนั้น เวทนาที่เป็นสสังขาริกเป็นเวทนาหยาบ ที่เป็นอสังขาริกเป็นเวทนาละเอียด เวทนาที่เป็นวิบากของปฐมฌานเป็นเวทนาหยาบ ที่เป็นวิบากของทุติยฌานเป็นเวทนาละเอียด ฯลฯ ที่เป็นวิบากของจตุตถฌานเป็นเวทนาละเอียด แม้เวทนาที่เป็นวิบากของจตุตถฌานนั้นก็ยัง

เป็นเวทนาหยาบอยู่ ที่เป็นวิบากของอากาสานัญจายตนะเป็นเวทนาละเอียด แม้เวทนาที่เป็นวิบากของอากาสานัญจายตนะนั้นก็ยังเป็นเวทนาหยาบอยู่ ฯลฯ เวทนาที่เป็นวิบากของเนวสัญญานาสัญญาตนะ เป็นเวทนาละเอียด แม้เวทนาที่เป็นวิบากของเนวสัญญานาสัญญายตนะนั้นก็ยังเป็นเวทนาหยาบอยู่ เวทนาที่เกิดพร้อมกับโสดาปัตติผลเป็นเวทนาละเอียด แม้เวทนาที่เกิดพร้อมกับโสดาปัตติผลนั้นก็ยังเป็นเวทนาหยาบอยู่ เวทนาที่เกิดพร้อมกับสกทาคามิผล ฯลฯ เวทนาที่เกิดพร้อมกับอรหัตตผลเป็นเวทนาละเอียด

ในบรรดากิริยาทั้ง ๓ ภูมิ เวทนาที่เป็นกิริยาในกามาวจรเป็นเวทนาหยาบ เวทนาที่เป็นกิริยาในรูปาวจรเป็นเวทนาละเอียด แม้เวทนาที่เป็นกิริยาในรูปาวจรนั้นก็ยังเป็นเวทนาหยาบอยู่ เวทนาที่เป็นกิริยาในอรูปาวจรเป็นเวทนาที่ละเอียด นี้เป็นนัยโดยไม่ต่างกันก่อน

แต่เมื่อว่าโดยนัยที่ต่างกัน ในกามาวจรกิริยาที่ทรงแยกไว้ด้วยอำนาจเวทนาที่เป็นอเหตุกะเป็นต้น เวทนาที่เป็นอเหตุกกิริยาเป็นเวทนาหยาบ เวทนาที่เป็นสเหตุกกิริยาเป็นเวทนาละเอียด แม้เวทนาที่เป็นทุเหตุกกิริยานั้นก็ยังเป็นเวทนาหยาบอยู่ เวทนาที่เป็นติเหตุกิริยาเป็นเวทนาละเอียด ในเวทนาที่เป็นติเหตุกกิริยาแม้นั้น เวทนาที่เป็นสสังขาริกเป็นเวทนาหยาบ ที่เป็นอสังขาริกเป็นเวทนาละเอียด เวทนาที่เป็นกิริยาในปฐมฌานเป็นเวทนาหยาบ เวทนาที่เป็นกิริยาในทุติยฌานเป็นเวทนาละเอียด แม้เวทนาที่เป็นกิริยาในทุติยฌานนั้นก็ยังเป็นเวทนาหยาบอยู่ เวทนาที่เป็นกิริยาในตติยฌาน ฯลฯ เวทนาที่เป็นกิริยาในจตุตถฌานเป็นเวทนาละเอียด แม้เวทนาที่เป็นกิริยาในจตุตถฌานนั้นก็ยังเป็นเวทนาหยาบอยู่ เวทนาที่เป็นกิริยาในอากาสานัญ-จายตนะเป็นเวทนาละเอียด แม้เวทนาที่เป็นกิริยาในอากาสานัญจายตนะนั้น ก็ยังเป็นเวทนาหยาบอยู่ เวทนาที่เป็นกิริยาในวิญญาณัญจายตนะ ฯลฯ เวทนาที่เป็นกิริยาในเนวสัญญานาสัญญายตนะเป็นเวทนาละเอียด เวทนาใดหยาบ เวทนานั้นจัดว่าทราม เวทนาใดละเอียด เวทนานั้นจัดว่าประณีต

ว่าด้วยนิทเทสแห่งเวทนาทุรทุกะ

[๑๓] พึงทราบวินิจฉัยในนิทเทสเวทนาทุรทุกะดังต่อไปนี้ เวทนาที่เป็นอกุศลชื่อว่าเวทนาไกลจากเวทนาที่เป็นกุศลและอัพยากฤต ด้วยความหมายว่าไม่เสมอกัน และด้วยความหมายว่าไม่เกี่ยวข้องกัน บัณฑิตพึงทราบความที่เวทนาเป็นสภาพไกล ในบททั้งปวงโดยนัยนี้ จริงอยู่ แม้ว่าคน ๓ คนผู้พรั่งพร้อมด้วยเวทนาที่เป็นอกุศลเป็นต้น และพร้อมด้วยเวทนามีทุกข์เป็นต้น แต่ละคนนั่งบนเตียงเดียวกัน เวทนาของคนทั้ง ๓ นั้นก็ชื่อว่าไกลกันอยู่นั่นเอง ด้วยความหมายว่าไม่เสมอกัน และด้วยความหมายว่าไม่เกี่ยวข้องกัน แม้ในบุคคลผู้พรั่งพร้อมด้วยเวทนาของบุคคลผู้เข้าสมาบัติเป็นต้นก็มีนัยเช่นนี้เหมือนกัน ส่วนเวทนาที่เป็นอกุศลชื่อว่าเวทนาใกล้ ด้วยความหมายว่ามีส่วนเสมอกัน และด้วยความหมายว่าเหมือนกันกับอกุศล บัณฑิตพึงทราบความที่เวทนาเป็นสภาวะใกล้ ในบททั้งปวงโดยนัยนี้ ก็ถ้าว่า ในบรรดาบุคคล ๓ คน ผู้พรั่งพร้อมด้วยเวทนามีอกุศลเป็นต้น คนหนึ่งเกิดในกามภพ คนหนึ่งเกิดในรูปภพ คนหนึ่งเกิดในอรูปภพ เวทนาของบุคคลทั้ง ๓ แม้นั้น ชื่อว่าเวทนาใกล้กันอยู่นั่นเอง ด้วยความหมายว่าเสมอกัน และด้วยความหมายว่าเหมือนกัน แม้ในบุคคลผู้พรั่งพร้อมด้วยเวทนามีกุศลเป็นต้น ก็นัยนี้เหมือนกัน

ในคำว่า **ตๆ วา ปน** นี้ ไม่ต้องเพ่งถึงนัยข้างต้น พึงกล่าวด้วยอำนาจตังตังวา-ปนกนัยก็พอ แต่เมื่อจะกล่าวก็ไม่ควรยกเวทนาใกล้จากเวทนาไกลขึ้นกล่าว แต่พึงยกเวทนาไกลจากเวทนาใกล้ขึ้นกล่าวเถิด เพราะว่าเวทนาที่เป็นอกุศล มี ๒ อย่าง คือ

๑. เวทนาที่สหรคตด้วยโลภะ
๒. เวทนาที่สหรคตด้วยโทสะ

ในเวทนา ๒ เหล่านั้น เวทนาที่สหรคตด้วยโลภะ ชื่อว่าเวทนาใกล้ เพราะเกิดพร้อมกับโลภะ ชื่อว่าเวทนาไกล เพราะเกิดพร้อมกับโทสะ เวทนาที่สหรคตด้วยโทสะ ชื่อว่าเวทนาใกล้ เพราะเกิดพร้อมกับโทสะ ชื่อว่าเวทนาไกล เพราะเกิดพร้อมกับโลภะ แม้เวทนาที่สหรคตด้วยโทสะที่เป็นนิยตะ ก็ชื่อว่าเวทนาใกล้ เพราะความเป็นสภาพยั่งยืน ชื่อว่าอนิยตะ เพราะความเป็นสภาพไม่ยั่งยืนอย่างนั้น

พึงทราบเวทนาแต่ละส่วนว่าเป็นเวทนาใกล้โดยเวทนาที่เป็นส่วนนั้น ๆ นั่นแล และเวทนานอกนี้พึงทราบว่าเป็นเวทนาไกล โดยส่วนนอกนี้ เพราะคล้อยตามเวทนาทั้งปวงที่ต่างกันด้วยเวทนาที่ตั้งอยู่ตลอดกัป เวทนาที่เป็นอสังขาริก สสังขาริก และเวทนาที่ต่างกันด้วยสภาวธรรมมีทิฏฐิคตสัมปยุตเป็นต้น ในบรรดาจิตที่เกิดพร้อมกับโลภะเป็นต้น ด้วยอำนาจถ้อยคำอันข้าพเจ้าให้พิสดารในนิทเทสแห่งโอฆาริกทุกะนั่นแล

เวทนาขันธนิทเทส จบเพียงเท่านี้

---

๓. สัญญาขันธนิทเทส

อธิบายสัญญาขันธ์

[๑๔] พึงทราบวินิจฉัยในนิทเทสแห่งสัญญาขันธ์ดังต่อไปนี้ คำว่า **สัญญาอย่างใดอย่างหนึ่ง (ยา กาจิ สญฺญา)** นี้ พระผู้มีพระภาคทรงถือเอาสัญญาที่เป็นไปในภูมิ ๔ คำว่า **สัญญาเกิดแต่จักขุสัมผัส (จกฺขุสมฺผสฺสชา สญฺญา)** เป็นต้น ตรัสเพื่อแสดงสัญญาที่ทรงยกขึ้นแสดงด้วยอำนาจสัญญาที่เป็นอดีตเป็นต้นโดยสภาวะ บรรดาสัญญาเหล่านั้น สัญญาที่เกิดแต่จักขุสัมผัส หรือในจักขุสัมผัสชื่อว่าจักขุสัมผัสสชาสัญญา แม้ในสัญญาที่เหลือก็นัยนี้เหมือนกัน ก็ในสัญญา ๖ เหล่านั้น สัญญา ๕ อย่างข้างต้น มีจักขุปสาทเป็นต้นเป็นที่อาศัยเกิดโดยเฉพาะ มโนสัมผัสสชาสัญญา (สัญญาเกิดแต่มโนสัมผัส) มีหทยวัตถุเป็นที่อาศัยเกิดบ้าง ไม่มีหทยวัตถุเป็นที่อาศัยเกิดบ้าง สัญญาแม้ทั้งหมดจึงชื่อว่าเป็นไปในภูมิ ๔

[๑๗] พึงทราบวินิจฉัยในโอฆาริกทุกนิทเทสดังต่อไปนี้ คำว่า **สัญญาเกิดแต่ปฏิฆสัมผัส (ปฏิฆสมฺผสฺสชา)** ความว่า ผัสสะที่กระทำจักขุปสาทเป็นต้นที่เป็นสัปปฏิฆะให้เป็นที่อาศัยเกิดแล้วปรารภรูปเป็นต้นที่เป็นสัปปฏิฆะเกิดขึ้น ชื่อว่าปฏิฆสัมผัส สัญญาที่เกิดแต่ปฏิฆสัมผัสนั้นก็ดี ที่เกิดในปฏิฆสัมผัสนั้นก็ดี ชื่อว่าปฏิฆสัมผัสสชาสัญญา แม้คำว่า สัญญาที่เกิดแต่จักขุสัมผัส ฯลฯ สัญญาที่เกิดแต่กายสัมผัส ดังนี้ ก็เป็นชื่อของปฏิฆสัญญานั้นเหมือนกัน โดยวัตถุ (คือที่อาศัยเกิด) แม้คำว่า รูปสัญญา ฯลฯ

โผฏฐัพพสัญญา ดังนี้ ก็เป็นชื่อของปฏิฆสัญญานั้นนั่นเอง โดยอารมณ์ ก็แต่ว่า คำว่า **ปฏิฆสัญญา** นี้ เป็นชื่อของสัญญาทั้งโดยวัตถุและอารมณ์ จริงอยู่ สัญญานี้ ตรัสเรียกว่า “สัญญาเกิดแต่ปฏิฆะ” เพราะอาศัยวัตถุที่เป็นสัปปฏิฆะ (เป็นไปกับด้วยการกระทบ) และปรารภอารมณ์ที่เป็นสัปปฏิฆะเกิดขึ้น แม้คำว่า มโนสัมผัสสชา นี้ ก็เป็นชื่อของปฏิฆสัญญานี้ โดยปริยายเหมือนกัน เพราะว่าจักขุวิญญาณชื่อว่ามโน ผัสสะเกิดพร้อมกับมโนนั้น ชื่อว่ามโนสัมผัส สัญญาเกิดในมโนสัมผัสนั้นก็ดี เกิดแต่มโนสัมผัสนั้นก็ดี เพราะเหตุนั้น จึงชื่อว่ามโนสัมผัสสชาสัญญา โสตวิญญาณ ฆานวิญญาณ ชิวหาวิญญาณ และกายวิญญาณก็ชื่อว่ามโนเหมือนกัน ผัสสะเกิดพร้อมกับมโนนั้น ชื่อว่ามโนสัมผัส สัญญาเกิดในมโนสัมผัสนั้นก็ดี เกิดแต่มโนสัมผัสนั้นก็ดี เพราะเหตุนั้น จึงชื่อว่ามโน-สัมผัสสชาสัญญา

แม้คำว่า **สัญญาที่เกิดแต่อธิวจนสัมผัส (อธิวจนสมฺผสฺสชา สญฺญา)** ดังนี้ ก็เป็นชื่อของมโนสัมผัสสชานี้ โดยปริยายนั่นเอง เพราะว่า นามขันธ์ ๓ (คือ เวทนา สังขาร และวิญญาณ) เป็นสภาวะหมุนไปเบื้องหลังได้เอง จึงให้ชื่อสัญญาที่เกิดพร้อมกับตนว่า สัญญาเกิดแต่อธิวจนสัมผัส ดังนี้ก็มี แต่เมื่อว่าโดยนิปปริยาย (โดยตรง) สัญญาที่เป็นไปในปัญจทวาร ชื่อว่าสัญญาที่เกิดแต่ปฏิฆสัมผัส สัญญาที่เป็นไปทางมโนทวาร ชื่อว่าสัญญาเกิดแต่อธิวจนสัมผัส บรรดาสัญญาทั้ง ๒ นั้น สัญญาที่เป็นไปทางปัญจทวารแม้ใครๆ แลเพ่งดูแล้วก็อาจรู้ได้ เพราะฉะนั้น สัญญาที่เป็นไปทางปัญจทวารนั้น จึงชื่อว่าสัญญาหยาบ จริงอยู่ คนทั้งหลายมองดูบุคคลผู้จ้องเขม็งอยู่เพราะกำหนัด ก็สามารถรู้ว่า “บุคคลนี้จ้องเขม็งอยู่เพราะกำหนัด” หรือมองดูบุคคลผู้จ้องเขม็งอยู่เพราะโกรธ ก็สามารถรู้ว่า “บุคคลนี้จ้องเขม็งอยู่เพราะโกรธ” ดังนี้

ในข้อนี้ มีเรื่องเป็นอุทาหรณ์ดังนี้ ได้ยินว่า หญิง ๒ คนกำลังนั่งกรอด้ายอยู่ในบ้าน ภิกษุหนุ่ม ๒ รูป เที่ยวไปในบ้าน รูปหนึ่งเดินข้างหน้า ได้แลดูหญิงคนหนึ่ง หญิงอีกคนหนึ่งถามเธอว่า “เพราะเหตุไรหนอ ภิกษุหนุ่มนี้จึงแลดูเธอ” นางตอบว่า “ภิกษุนี้ไม่แลดูฉันด้วยจิตที่เป็นวิสภาคารมณ์ แต่แลดูด้วยสำคัญว่าเป็นน้องสาว” เมื่อภิกษุทั้ง ๒ เที่ยวบิณฑบาตในบ้านแล้วก็มานั่ง ณ โรงฉัน ภิกษุอีกรูปหนึ่งจึงถามภิกษุ

นั้นว่า “ท่านแลดูหญิงคนนั้นหรือ” ท่านตอบว่า “ขอรับ กระผมแลดู” ท่านแลดูเพื่อประโยชน์อะไร ภิกษุนั้นตอบว่า กระผมแลดูเธอด้วยคิดว่า “เธอคล้ายน้องสาวของผม” ด้วยอาการอย่างนี้ สัญญาที่เป็นไปทางปัญจทวาร บัณฑิตพึงทราบว่า “แม้ใครๆ แลดูแล้วก็พึงทราบได้” ก็สัญญานี้นั้นมีปสาทวัตถุเท่านั้น แต่อาจารย์บางพวกแสดงว่า “เพราะสัญญานั้นเป็นไปด้วยชวนะ” ส่วนสัญญาที่เป็นไปทางมโนทวารเป็นสัญญาละเอียด เพราะความที่สัญญานั้นอันผู้ต้องการจะรู้จำต้องถามเจ้าตัวแม้นั่งคิดนั่งตรึกอยู่บนเตียงเดียวกัน หรือบนตั่งเดียวกันเสียก่อนว่า “ท่านคิดอะไร ตรึกอะไร” จึงจะทราบได้ตามคำบอกของบุคคลนั้นนั่นเอง คำที่เหลือเช่นกับเวทนาขันธ์นั่นแล

สัญญาขันธนิทเทส จบเพียงเท่านี้

---

๔. สังขารขันธนิทเทส

อธิบายสังขารขันธ์

[๒๐] พึงทราบวินิจฉัยสังขารขันธ์นิทเทสดังต่อไปนี้ คำว่า **สังขารเหล่าใดเหล่าหนึ่ง (เย เกจิ สงฺขารา)** นี้ ทรงกำหนดสังขารอันเป็นไปในภูมิ ๔ คำว่า **เจตนาอันเกิดแต่จักขุสัมผัส (จกฺขุสมฺผสฺสชา เจตนา)** เป็นต้น พระผู้มีพระภาคตรัสเพื่อแสดงสังขารที่ทรงยกขึ้นแสดงด้วยอำนาจสังขารที่เป็นอดีตเป็นต้น โดยสภาวะ คำว่า **เกิดแต่จักขุสัมผัส (จกฺขุสมฺผสฺสชา)** เป็นต้นมีเนื้อความตามที่กล่าวแล้วนั่นแล คำว่า **เจตนา (เจตนา)** นี้พระผู้มีพระภาคตรัสไว้ด้วยอำนาจสังขารที่เป็นประธาน ทั้งเบื้องต้นและเบื้องปลาย เพราะสังขาร ๔ ที่มาในพระบาลี ย่อมเกิดขึ้นพร้อมกับจักขุวิญญาณ โดยที่สุดทั้งเบื้องต้นและเบื้องปลาย บรรดาสังขารเหล่านั้น เจตนาชื่อว่าเป็นประธาน เพราะปรากฏด้วยความหมายว่าเป็นตัวกระทำ เพราะฉะนั้น เจตนานี้เท่านั้นทรงถือเอาแล้ว ส่วนสังขารที่สัมปยุตด้วยเจตนานั้นย่อมเป็นอันทรงถือเอาแล้ว ด้วยเจตนาที่ทรง

ถือเอาแล้วนั้นนั่นแล แม้ในที่นี้ เจตนา ๕ ข้างต้น มีจักขุปสาทเป็นต้นเป็นที่อาศัยเกิดอย่างเดียว เจตนาที่เกิดแต่มโนสัมผัสมีหทัยวัตถุเป็นที่อาศัยเกิดบ้าง ไม่มีวัตถุเป็นที่อาศัยเกิดบ้าง เจตนาทั้งหมดเป็นเจตนาอันเป็นไปในภูมิ ๔ คำที่เหลือเหมือนเวทนาขันธ์นั่นแล

สังขารักขันธนิทเทส จบเพียงเท่านี้

---

๕. วิญญาณักขันธนิทเทส

อธิบายวิญญาณขันธ์

[๒๖] พึงทราบวินิจฉัยในนิทเทสแห่งวิญญาณขันธ์ดังต่อไปนี้ คำว่า **วิญญาณอย่างหนึ่ง (ยงฺกิญฺจิ วิญฺญาณํ)** นี้ พระผู้มีพระภาคทรงถือเอาวิญญาณอันเป็นไปในภูมิ ๔ คำว่า **จักขุวิญญาณ (จกฺขุวิญฺญาณํ)** เป็นต้น พระองค์ตรัสเพื่อทรงแสดงวิญญาณที่ทรงยกขึ้นแสดงด้วยสามารถแห่งวิญญาณที่เป็นอดีตเป็นต้น โดยสภาวะในพระบาลีนี้วิญญาณ ๕ มีจักขุวิญญาณเป็นต้น มีจักขุปสาทวัตถุเป็นต้น เป็นที่อาศัยเกิดอย่างเดียว มโนวิญญาณมีหทัยวัตถุเป็นที่อาศัยเกิดบ้าง ไม่มีหทัยเป็นที่อาศัยเกิดบ้าง วิญญาณทั้งหมดเป็นวิญญาณอันเป็นไปในภูมิ ๔ คำที่เหลือเหมือนกับเวทนาขันธ์นั้นแล

วิญญาณักขันธนิทเทส จบเพียงเท่านี้

ว่าด้วยข้อปกิณณกะในเบญจขันธ์ ๑๖ อย่าง

บัดนี้ พึงทราบปกิณณกะในขันธ์ทั้ง ๕ โดยอาการ ๑๖ อย่าง คือ

๑. โดยการเกิดขึ้นครั้งแรก (สมุคฺคมโต)

๒. โดยการเกิดก่อนและหลัง (ปุพฺพาปรโต)

๓. โดยกำหนดกาล (อทฺธานปริจฺเฉทโต)

๔. โดยการเกิดขณะเดียวกัน แต่ดับต่างขณะกัน (เอกุปฺปาทนานานิโรธโต)

๕. โดยการเกิดต่างขณะ แต่ดับขณะเดียวกัน (นานุปฺปาทเอกนิโรธโต)

๖. โดยการเกิดพร้อมกัน และดับพร้อมกัน (เอกุปฺปาทเอกนิโรธโต)

๗. โดยการเกิดต่างขณะกัน และดับต่างขณะกัน (นานุปฺปาทนานานิโรธโต)

๘. โดยขันธ์ที่เป็นอดีต อนาคต และปัจจุบัน (อตีตานาคตปจฺจุปนฺนโต)

๙. โดยเป็นขันธ์ภายในและภายนอก (อชฺฌตฺติกพาหิรโต)

๑๐. โดยเป็นขันธ์หยาบและละเอียด (โอฬาริกสุขุมโต)

๑๑. โดยเป็นขันธ์ทรามและประณีต (หีนปณีตโต)

๑๒. โดยเป็นขันธ์ไกลและใกล้ (ทูรสนฺติกโต)

๑๓. โดยปัจจัย (ปจฺจยโต)

๑๔. โดยสมุฏฐาน (สมุฏฺฐานโต)

๑๕. โดยความแปรผัน (ปรินิปฺผนฺนโต)

๑๖. โดยเป็นของปรุงแต่ง (สงฺขตโต)

ว่าโดยการเกิดขึ้นครั้งแรกของขันธ์ ๕

บรรดาปกิณณกะเหล่านั้น ว่าโดยการเกิดขึ้นครั้งแรก **การเกิดขึ้นครั้งแรก (สมุคฺคโม)** มี ๒ อย่าง คือ

๑. การเกิดขึ้นครั้งแรกของคัพภไสยกสัตว์

๒. การเกิดขึ้นครั้งแรกของโอปปาติกสัตว์

บรรดาการเกิด ๒ อย่างนั้น พึงทราบการเกิดขึ้นครั้งแรกของคัพภไสยกสัตว์ดังต่อไปนี้ จริงอยู่ ขันธ์ ๕ ของพวกคัพภไสยกสัตว์ย่อมปรากฏพร้อมกันไม่หลังไม่ก่อนกัน ในขณะปฏิสนธิ ข้อนี้ท่านกล่าวว่า “ความสืบต่อแห่งรูป กล่าวคือกลละที่ปรากฏในขณะนั้น เป็นของนิดหน่อย มีเพียงแมลงวันตัวน้อยจะพึงดื่มได้ด้วยความพยายามครั้งเดียวเท่านั้น”

แล้วยังกล่าวอีกว่า “นั่นก็ยังมากเกินไป คือ กลลรูปนั้นเป็นเพียงหยาดน้ำมันที่ไหลไปติดอยู่ที่ปลายเข็มขนาดเล็กที่เขาจุ่มลงในน้ำมันแล้วยกขึ้น” แม้วิธีการเช่นนี้นั้นท่านก็ปฏิเสธแล้วกล่าวว่า “เมื่อเขาจับผมเส้นหนึ่งยกขึ้นจากน้ำมันแล้ว กลลรูปนั้นก็เป็นเพียงหยาดน้ำมันที่ไหลไปติดที่ปลายผมเส้นนั้น” แม้วิธีการเช่นนี้นั้นท่านก็ปฏิเสธแล้วกล่าวว่า “เมื่อผ่าเส้นผมของมนุษย์ในชนบทนี้ออกเป็น ๘ ส่วน เส้นผมของชาวอุตตรกุรุทวีปมีขนาดเพียงหนึ่งส่วนจาก ๘ ส่วนนั้น กลลรูปนั้นก็เป็นเพียงหยาดน้ำมันที่ติดอยู่ตรงปลายเส้นผมของมนุษย์ชาวอุตตรกุรุทวีปนั้นที่เขายกขึ้นจากน้ำมันงาใส” แม้วิธีการเช่นนี้นั้นท่านก็ปฏิเสธแล้วกล่าวว่า “นั่นก็ยังมากไป ธรรมดาว่าขนเนื้อทรายเป็นธรรมชาติละเอียด กลลรูปนั้นเป็นเพียงหยาดน้ำมันที่ไหลออกไปติดอยู่ที่ปลายของขนเส้นหนึ่งของขนเนื้อทรายนั้นที่เขาจุ่มลงในน้ำมันงาใสแล้วยกขึ้น” ก็กลลรูปนี้นั้นใส สะอาด ไม่ขุ่นมัว บริสุทธิ์ เหมือนกับหยาดน้ำมันงาใส ข้อนี้สมดังคำที่ท่านกล่าวไว้ว่า

“หยาดแห่งน้ำมันงา เป็นธรรมชาติใส
เหมือนเนยใส ไม่ขุ่นมัว ฉันใด เขาเรียกกันว่า
กลลรูปมีสีคล้ายกัน ฉันนั้น”[๑]

ในความสืบต่อแห่งรูป เพียงเล็กน้อยดังกล่าวมาแล้วอย่างนี้ ยังมีรูปสันตติที่เป็นประธานอีก ๓ กลุ่ม คือ (๑) วัตถุทสกะ (๒) กายทสกะ (๓) ภาวทสกะ ด้วยอำนาจอิตถินทรีย์ของหญิงและด้วยอำนาจปุริสินทรีย์ของชาย

บรรดารูปสันตติทั้ง ๓ กลุ่มเหล่านั้น

รูปนี้ คือ (๑) วัตถุรูป (๒) มหาภูตรูป ๔ เป็นที่อาศัยของวัตถุรูปนั้น (๓) สี กลิ่น รส โอชะ รวม ๔ รูปที่อาศัยมหาภูตรูปนั้น (๔) ชีวิตรูป ชื่อว่าวัตถุทสกะ

รูปนี้คือ (๑) กายประสาท (๒) มหาภูตรูป ๔ ซึ่งเป็นที่อาศัยของกายประสาทนั้น (๓) สี กลิ่น รส โอชะ รวมเป็น ๔ รูป อาศัยมหาภูตรูปนั้น (๔) ชีวิตรูป ชื่อว่ากายทสกะ

---

[๑] สำ.ส.อ. (ไทย) ๑/๒๓๕/๔๓๙, ขุ.ม.อ. (ไทย) -/๓๙/๓๑๔

รูปนี้คือ (๑) อิตถีภาวะของหญิง (๒) ปุริสภาวะของชาย (๓) มหาภูตรูป ๔ ซึ่งเป็นที่อาศัยอิตถีภาวะและปุริสภาวะนั้น (๓) สี กลิ่น รส โอชะ รวม ๔ รูปซึ่งอาศัยมหาภูตรูปนั้น (๔) ชีวิตรูป ชื่อว่าภาวทสกะ

กัมมชรูป (รูปเกิดแต่กรรม) ในปฏิสนธิของคัพภไสยกสัตว์ กำหนดโดยสูงสุดมี ๓๐ ถ้วน ชื่อว่ารูปขันธ์ ด้วยประการฉะนี้ อนึ่ง เวทนาที่เกิดพร้อมกับปฏิสนธิจิต ชื่อว่าเวทนาขันธ์ สัญญา ชื่อว่าสัญญาขันธ์ สังขาร ชื่อว่าสังขารขันธ์ ปฏิสนธิจิต ชื่อว่าวิญญาณขันธ์ เพราะเหตุนั้น ในขณะปฏิสนธิของคัพภไสยกสัตว์ ขันธ์ ๕ จึงมีสภาพครบบริบูรณ์แล้ว ด้วยประการฉะนี้ แต่ถ้ามีปฏิสนธิของบัณเฑาะก์ (นปุ๎สกปฏิสนฺธิ) เกิดขึ้น ภาวทสกะก็หายไป ด้วยการนับ ๒ ทสกะ(ที่เหลือรวมกัน) เหลือเพียงกัมมชรูป ๒๐ ถ้วน ชื่อว่ารูปขันธ์ สภาวธรรมมีเวทนาขันธ์เป็นต้น มีประการตามที่กล่าวแล้วนั่นแล เพราะเหตุนั้น ในขณะปฏิสนธิของคัพภไสยกสัตว์ ขันธ์ ๕ ก็ชื่อว่าครบบริบูรณ์แล้ว แม้ด้วยประการฉะนี้

ในฐานะนี้ บัณฑิตควรกล่าวประเพณีของรูปที่มีสมุฏฐาน ๓ ด้วย ก็ชื่อว่า**การเกิดขึ้นครั้งแรกของโอปปาติกสัตว์ (โอปปาติกสมุคฺคโม)** ท่านแสดงไว้โดยมิได้กล่าวถึงประเพณี ๓ นั้น จริงอยู่ ในขณะปฏิสนธิของสัตว์ผู้เป็นโอปปาติกะมีอายตนะบริบูรณ์ย่อมปรากฏ รูปสันตติที่เป็นประธาน ๗ กลุ่ม ได้แก่ กัมมชรูปตามที่กล่าวข้างต้น ๓ และจักขุทสกะ โสตทสกะ ฆานทสกะ และชิวหาทสกะ บรรดากัมมชรูป ๗ กลุ่มเหล่านั้น จักขุทสกะเป็นต้น เป็นเช่นกับกายทสกะนั่นแล แต่ภาวทสกะย่อมไม่มีแก่โอปปาติสัตว์ผู้ไม่มีเพศ ด้วยอาการอย่างนี้ กัมมชรูป ที่ชื่อว่ารูปขันธ์ของโอปปาติกสัตว์ที่มีอายตนะบริบูรณ์ จึงมี ๗๐ ถ้วนบ้าง ๖๐ ถ้วนบ้าง สภาวธรรมมีเวทนาขันธ์เป็นต้นก็มีประการตามที่กล่าวแล้วนั่นเอง เพราะเหตุนั้น ในขณะปฏิสนธิของโอปปาติกสัตว์ ขันธ์ ๕ ก็ย่อมบริบูรณ์แล้ว ด้วยประการฉะนี้ นี้ชื่อว่าการเกิดขึ้นครั้งแรกของโอปปาติกสัตว์ พึงทราบขันธ์ ๕ **โดยการเกิดขึ้นครั้งแรก (สมุคฺคมโต)** เพียงเท่านี้ก่อน

ว่าโดยการเกิดก่อนและหลัง

คำว่า **โดยการเกิดก่อนและหลัง (ปุพฺพาปรโต)** มีคำถามว่า ก็ในขันธ์ ๕ ของคัพภไสยกสัตว์ที่เกิดขึ้นไม่ก่อนและหลังอย่างนี้ รูปย่อมยังรูปให้ตั้งขึ้นก่อนหรือ หรืออรูปย่อมยังรูปให้ตั้งขึ้นก่อน พึงตอบว่า รูปนั่นเองย่อมยังรูปให้ตั้งขึ้น อรูปหาได้ยังรูปให้เกิดขึ้นไม่ เพราะเหตุไร เพราะความที่ปฏิสนธิจิตยังรูปให้เกิดขึ้นไม่ได้ จริงอยู่ จิต ๑๖ ดวง คือ ปฏิสนธิจิตของสัตว์ทั้งหมด ๑ จุติจิตของพระขีณาสพ ๑ ทวิปัญจวิญญาณจิต ๑๐ อรูปวิปากจิต ๔ ยังรูปให้ตั้งขึ้นไม่ได้ บรรดาจิต ๑๖ ดวงเหล่านั้น อันดับแรก ปฏิสนธิจิตย่อมยังรูปให้ตั้งขึ้นไม่ได้ เพราะวัตถุทุรพล ๑ เพราะความไม่ตั้งมั่น ๑ เพราะมีปัจจัยบกพร่อง ๑ เพราะเป็นจิตจรมาใหม่ ๑ ด้วยว่าบรรดาเหตุ ๔ ประการเหล่านั้น วัตถุที่เกิดพร้อมกับปฏิสนธิจิตเป็นสภาพทุรพลในขณะเกิดขึ้น เพราะฉะนั้น ปฏิสนธิจิตนั้นจึงชื่อว่ายังรูปให้ตั้งขึ้นไม่ได้ เพราะความที่วัตถุเป็นของทุรพล เหมือนอย่างว่า บุรุษที่กำลังตกไปในเหว ย่อมไม่อาจเป็นที่พึ่งของคนอื่นได้ฉันใด จิตแม้นี้ก็ฉันนั้น เป็นจิตไม่ตั้งมั่น เป็นเหมือนกำลังตกไปในเหว เพราะถูกกรรมซัดไป เพราะเหตุนั้น ปฏิสนธิจิตนั้นจึงชื่อว่ายังรูปให้ตั้งขึ้นไม่ได้ แม้เหตุที่ไม่ตั้งมั่นเพราะถูกกรรมซัดไป ด้วยประการฉะนี้

อนึ่ง ปฏิสนธิจิตเกิดขึ้นไม่ก่อนไม่หลังกับวัตถุ(รูป) วัตถุของปฏิสนธิจิตนั้นจึงไม่อาจเป็นปัจจัยที่เกิดก่อน(ปุเรชาตปัจจัย) แต่ถ้าพึงอาจเป็นได้ ก็จะพึงยังรูปให้ตั้งขึ้น แม้ในขณะที่วัตถุซึ่งเกิดก่อนอาจเพื่อเป็นปัจจัย เป็นประเพณีสืบต่ออยู่นั้น จิตที่ยังไม่เสื่อมจากส่วนประกอบเท่านั้น จึงยังรูปให้เกิดขึ้นได้ จริงอยู่ ถ้าจิตยังรูปให้ตั้งขึ้นในฐีติขณะหรือในภังคขณะได้ แม้ปฏิสนธิจิตก็จะพึงยังรูปให้ตั้งขึ้นได้ แต่ว่าจิตย่อมยังรูปให้ตั้งขึ้นในขณะทั้ง ๒ นั้นไม่ได้ เหมือนอย่างกลุ่มเห็ด เมื่อผุดขึ้นจากแผ่นดิน ย่อมพาเอาผงฝุ่นติดมาด้วยฉันใด จิตก็ฉันนั้น อาศัย (อัญญมัญญนิสสยะ) วัตถุที่เกิดก่อน (เกิดครั้งแรก) แล้วถือเอารูป ๘ อย่าง ตั้งขึ้นในอุปปาทขณะ แต่รูป (วัตถุ) ที่เกิดก่อน (ครั้งแรก) ในขณะปฏิสนธิ ไม่อาจเป็นปัจจัยได้ เพราะฉะนั้น ปฏิสนธิจิต จึงชื่อว่ายังรูปให้ตั้งขึ้นไม่ได้ แม้เพราะความบกพร่องแห่งปัจจัย

อนึ่ง บุคคลผู้มาใหม่ ไปถึงประเทศที่ตนยังไม่เคยมา ย่อมไม่อาจพูดแก่คนอื่นๆ ว่า “ท่านผู้เจริญ พวกท่านจงมาในบ้านเถิด ข้าพเจ้าจักให้ข้าวน้ำของหอมและระเบียบดอกไม้เป็นต้นแก่พวกท่าน” เพราะความที่บ้านนั้นไม่ใช่วิสัย (คือไม่อยู่ในอำนาจ) ของตน เหตุที่ตนมิได้เป็นใหญ่ในบ้านนั้น ฉันใด ปฏิสนธิจิต เป็นจิตที่จรมาใหม่ ก็ฉันนั้นเหมือนกัน เพราะฉะนั้น ปฏิสนธิจิตนั้นจึงยังรูปให้ตั้งขึ้นไม่ได้ เพราะความที่เป็นผู้มาใหม่ อีกอย่างหนึ่ง กัมมชรูป ๓๐ ถ้วน ถือเอาฐานแห่งรูปที่มีจิตเป็นสมุฏฐานตั้งอยู่แล้ว แม้เพราะเหตุนั้น ปฏิสนธิจิตจึงยังรูปให้ตั้งขึ้นไม่ได้

ส่วนจุติจิตของพระขีณาสพก็ยังรูปให้ตั้งขึ้นไม่ได้ เพราะมูลแห่งวัฏฏะของท่านสงบแล้ว จริงอยู่ พระขีณาสพนั้นมีมูลแห่งวัฏฏะในภพทั้งปวงสงบแล้ว ไม่ควรเกิดขึ้น จึงชื่อว่าไม่มีเชื้อสายการเกิดขึ้นอีกต่อไป แต่สำหรับพระโสดาบันเว้นไป ๗ ภพแล้ว พอภพที่ ๘ มูลแห่งวัฏฏะของท่านนั้น จึงสงบไปได้ เพราะฉะนั้น จุติจิตของพระโสดาบันนั้นจึงยังรูปให้ตั้งขึ้นได้ ๗ ภพ จุติจิตของพระสกทาคามียังรูปให้ตั้งขึ้นได้ ๒ ภพ จุติจิตของพระอนาคามียังรูปให้ตั้งขึ้น ๑ ภพ จุติจิตของพระขีณาสพยังรูปให้ตั้งขึ้นไม่ได้เลย เพราะความที่มูลแห่งวัฏฏะในภพทั้งปวงสงบแล้ว

อนึ่ง ในทวิปัญจวิญญาณทั้งหลาย องค์ฌานก็ไม่มี องค์มรรคก็ไม่มี เหตุก็ไม่มี เพราะฉะนั้น ส่วนประกอบ (องค์) ของจิต ย่อมเป็นสิ่งทุรพล เหตุนั้น ทวิปัญจวิญญาณเหล่านั้น จึงยังรูปให้ตั้งขึ้นไม่ได้ เพราะความที่องค์ของจิตเป็นสภาพทุรพล อรูป-วิปากจิต ๔ ย่อมยังรูปให้ตั้งขึ้นไม่ได้ เพราะรูปในภพนั้นไม่มี มิใช่อรูปวิปากจิต ๔ อย่างเดียวเท่านั้นที่ยังรูปให้ตั้งขึ้นไม่ได้ แม้จิตอื่นๆ ๔๒ ดวง คือกามาวจรกุศลจิต ๘ ดวง อกุศลจิต ๑๐ ดวง กิริยาจิต ๙ ดวง อรูปกุศลจิต ๔ ดวง อรูปกิริยาจิต ๔ ดวง มรรคจิต ๓ ดวง ผลจิต ๔ ดวง ซึ่งเกิดในภพนั้น ก็ยังรูปให้ตั้งขึ้นไม่ได้เพราะความที่ในอรูปภพนั้นไม่มีรูป ปฏิสนธิจิตย่อมให้รูปตั้งขึ้นไม่ได้ ด้วยประการฉะนี้

ก็อุตุย่อมให้รูปแรกตั้งขึ้น ชื่อว่าอุตุนี้คืออะไร คือ เตโชธาตุในภายในกัมมชรูป ๓๐ ถ้วนที่เกิดขึ้นในขณะปฏิสนธิ เตโชธาตุนั้นถึงฐานะแล้วก็ยังรูป ๘ อย่างให้ตั้งขึ้น อนึ่ง ขึ้นชื่อว่าอุตุนี้ดับช้า จิตดับเร็ว เมื่ออุตุรูปยังทรงอยู่นั่นแหละ จิตก็เกิดดับถึง

๑๖ ดวง บรรดาจิต ๑๖ ดวงนั้น ภวังคจิตดวงแรกซึ่งถัดจากปฏิสนธิจิตยังรูป ๘ อย่าง ให้ตั้งขึ้นในอุปปาทขณะทีเดียว แต่เมื่อใดจักมีช่วงเวลาการเกิดขึ้นของเสียง เมื่อนั้น อุตุชรูปและจิตก็จักยังรูปชื่อว่าสัททนวกะ (รูปเกิดแต่เสียงมี) ให้ตั้งขึ้น แม้กพฬีการาหาร ถึงฐานะแล้วก็ยังรูป ๘ อย่างให้ตั้งขึ้น ก็กพฬีการาหารของคัพภไสยกสัตว์นั้นจักมาแต่ที่ไหน คือ จักมาแต่มารดา

แม้ข้อนี้ ก็สมกับพระดำรัสที่ตรัสว่า

> "มารดาของสัตว์ผู้อยู่ในครรภ์นั้นบริโภค ข้าว น้ำ โภชนาหารอย่างใด สัตว์ผู้อยู่ในครรภ์มารดานั้น ก็ยังอัตภาพให้เป็นไปในครรภ์ด้วยข้าว น้ำ โภชนาหารอย่างนั้น"[๑]

ทารกผู้อยู่ในครรภ์ย่อมยังอัตภาพให้เป็นไปด้วยโอชาแห่งข้าวและน้ำที่มารดากลืนเข้าไป ด้วยประการฉะนี้ โอชานั้นถึงฐานะเป็นที่ตั้งอยู่แล้วก็ยังรูป ๘ อย่างให้ตั้งขึ้น ก็โอชานั้นเป็นของหยาบ วัตถุเป็นของละเอียดมิใช่หรือ โอชาจะดำรงอยู่ในวัตถุนั้นได้อย่างไร คือ ครั้งแรกโอชายังไม่ดำรงอยู่ก่อน แต่เมื่อเวลาผ่านไปสักหนึ่งหรือสองสัปดาห์ จึงดำรง แต่ว่าต่อจากเวลานั้นไป โอชาจะดำรงอยู่ก่อนหรือหลังก็ตาม เมื่อใดโอชาแห่งข้าวและน้ำที่มารดากลืนกินเข้าไปก็จะดำรงอยู่ในสรีระของทารก เมื่อนั้นรูป ๘ ก็ตั้งขึ้น

แม้โอปปาติกสัตว์ผู้เกิดในที่มีขาทนียะและโภชนียะอันวิบากตกแต่งไว้ตามปกติ เมื่อถือเอาอาหารเหล่านั้นกลืนกินอยู่ พอโอชาตกถึงที่เป็นที่ตั้งอยู่ก็ยังรูปให้ตั้งขึ้น โอปปาติกสัตว์บางคนเกิดในป่าไม่มีข้าวและน้ำ มีความหิวโหยมาก จึงเอาลิ้นตะล่อมเขฬะของตัวเองกลืนเข้าไป พอโอชาถึงที่เป็นที่ตั้งอยู่ของโอปปาติกสัตว์นั้นก็ยังรูปให้ตั้งขึ้นแม้ในที่นั้น

---

[๑] สำ.ส. (ไทย) ๑๕/๒๓๕/๓๓๘

ในบรรดารูป ๒๕ โกฏฐาส (ส่วน) รูป ๒ อย่างคือ เตโชธาตุและกพฬีการาหาร เท่านั้นย่อมยังรูปให้ตั้งขึ้น แม้ในอรูป (คือนามสภาวธรรม) เล่า สภาวธรรม ๒ อย่าง คือจิตและเจตนากรรม เท่านั้นย่อมยังรูปให้ตั้งขึ้น ในบรรดารูปธรรมและนามธรรม เหล่านั้น รูปเป็นสภาพทุรพลในอุปปาทขณะและภังคขณะ เป็นสภาพมีกำลังในฐีติขณะ เท่านั้น เพราะฉะนั้น รูปที่มีกำลังนั้นจึงยังรูปให้ตั้งขึ้นได้ในขณะแห่งการตั้งอยู่ (ฐีติขณะ) จิตเป็นสภาพทุรพลในขณะตั้งอยู่ (ฐีติขณะ) และในภังคขณะ มีกำลังในอุปปาทขณะ เพราะฉะนั้น จิตนั้นจึงยังรูปให้ตั้งขึ้นในอุปปาทขณะเท่านั้น เจตนากรรมพอดับไปแล้ว เท่านั้น จึงเป็นปัจจัยได้ เพราะว่ากรรมที่บุคคลกระทำไว้แล้วในอดีตแม้ในที่สุดแสน โกฏิกัปก็เป็นปัจจัยในบัดนี้ได้ กรรมที่ทำในบัดนี้ก็จะเป็นปัจจัยในอนาคตแม้ในที่สุดแสน โกฏิกัปแล เพราะเหตุนั้นพึงทราบขันธ์ ๕ **โดยการเกิดก่อนและหลัง (ปุพฺพาปรโต)** ดังพรรณนามาฉะนี้

ว่าโดยกำหนดกาลของขันธ์ ๕

ในคำว่า **โดยกำหนดกาล (อทฺธานปริจฺเฉทโต)** นี้ มีคำถามว่า รูปตั้งอยู่นาน เท่าไร อรูป(นาม) ตั้งอยู่นานเท่าไร พึงตอบว่า รูปมีการเปลี่ยนแปลงนาน ดับก็ช้า อรูป (นาม) เปลี่ยนแปลงเร็ว ดับก็รวดเร็ว เมื่อรูปยังคงดำรงอยู่นั่นแหละ จิตก็เกิดดับ ไปถึง ๑๖ ดวง แต่ว่ารูปนั้นย่อมดับพร้อมกับจิตดวงที่ ๑๗ เปรียบเหมือนบุรุษคิดว่า เราจักทำให้ผลไม้หล่น จึงเอาไม้ค้อนฟาดกิ่งไม้ ผลและใบทั้งหลายก็พลอยหลุดจากขั้ว พร้อมกันทีเดียว บรรดาผลและใบเหล่านั้น ผลทั้งหลายย่อมหล่นถึงพื้นดินก่อน เพราะ ความที่ผลเป็นของหนัก ใบทั้งหลายย่อมหล่นไปในภายหลัง เพราะความเป็นของเบา ฉันใด ในขณะที่สัตว์ปฏิสนธิ รูปธรรมและอรูปธรรม ก็ปรากฏในขณะเดียวกัน ดุจเวลา ที่ใบและผลทั้งหลายหลุดจากขั้วในขณะเดียวกัน โดยการฟาดด้วยไม้ค้อน ฉันนั้นเหมือนกัน การที่เมื่อรูปยังคงดำรงอยู่นั่นแล จิตก็เกิดดับไปถึง ๑๖ ดวง ดุจการที่ผลทั้งหลายหล่น ลงสู่พื้นดินก่อน เพราะเป็นของหนัก การที่รูปดับพร้อมกับจิตดวงที่ ๑๗ ดุจการที่ใบ ทั้งหลายหล่นถึงพื้นดินในภายหลัง เพราะเป็นของเบา

บรรดารูปและจิตเหล่านั้น ถึงรูปดับช้าเปลี่ยนแปลงนาน จิตดับเร็วเปลี่ยนแปลงเร็วก็จริง ถึงอย่างนั้น รูปละทิ้งอรูป (นาม) แล้วก็ไม่อาจดำเนินไปได้ หรืออรูป (นาม) ละทิ้งรูปแล้วก็ไม่อาจดำเนินไปได้ รูปและอรูป (นาม) แม้ทั้ง ๒ ดำเนินไป มีระยะเท่ากันเลยทีเดียว ในข้อนี้พึงทราบอุปมาดังต่อไปนี้

คนหนึ่งก้าวเท้าสั้น คนหนึ่งก้าวเท้ายาว เมื่อคนทั้ง ๒ นั้นเดินทางร่วมกัน ตราบเท่าที่ คนก้าวเท้ายาวกำลังก้าวเท้าหนึ่งครั้ง คนก้าวเท้าสั้นนอกนี้จะต้องก้าวให้เท้าชนเท้าไปเร็วๆ จนครบ ๑๖ ครั้ง ในขณะที่คนก้าวเท้าสั้นก้าวไปครบ ๑๖ ครั้ง คนก้าวเท้ายาวก็จะชักเท้า (อีกข้าง) ของตนดึงมาแล้วกระทำให้ครบ ๑ ก้าวพอดี ด้วยอาการอย่างนี้ แม้คนหนึ่งก็ไม่อาจแซงอีกคนหนึ่งไปได้ การเดินของคนแม้ทั้ง ๒ จึงชื่อว่ามีระยะเท่ากันพอดี ฉันใด ข้ออุปไมยนี้พึงเห็นฉันนั้น ด้วยว่า อรูป (นาม) เหมือนคนก้าวเท้าสั้น รูปเหมือนคนก้าวเท้ายาว เมื่อรูปยังดำรงอยู่นั่นแล จิตในอรูปธรรม (นามธรรม) ก็เกิดดับไปถึง ๑๖ ดวง เหมือนในเวลาที่คนก้าวเท้ายาวก้าวไปหนึ่งครั้ง คนก้าวเท้าสั้นนอกนี้จะต้องก้าวให้เท้าชนเท้าไปเร็วๆ ๑๖ ครั้ง การที่รูปดับพร้อมกับจิตดวงที่ ๑๗ เหมือนกัน ในบรรดาคน ๒ คน ขณะที่คนก้าวเท้าสั้นก้าวให้เท้าชนเท้าไปเร็วๆ ๑๖ ครั้ง คนก้าวเท้ายาวนอกนี้ ก็จะชักเท้า (อีกข้าง) ของตนดึงมาแล้วกระทำให้ครบ ๑ ก้าวพอดี ฉะนั้น การที่อรูป (นาม) ไม่ละรูป (และ) รูปไม่ละอรูป (นาม) ดำเนินไปโดยระยะเท่ากันพอดี ก็เหมือนการที่คน ๒ คน เดินไปพร้อมๆ กัน ไม่แซงกันและกันนั่นเอง พึงทราบขันธ์ ๕ **โดยกำหนดกาล (อทฺธานปริจฺเฉทโต)** อย่างนี้ ด้วยประการฉะนี้แล

ว่าโดยเกิดขณะเดียวกันแต่ดับต่างขณะกัน

คำนี้ว่า **การเกิดขณะเดียวกัน แต่ดับต่างขณะกัน (เอกุปฺปาทนานานิโรธโต)** (ของขันธ์ ๕) นี้ บัณฑิตพึงแสดงเว้นกัมมชรูปดวงสุดท้ายเสีย เพราะว่า จิตดวงที่ ๑ เป็นปฏิสนธิจิต จิตดวงที่ ๒ เป็นภวังคจิต จิตดวงที่ ๓ ก็เป็นภวังคจิต ฯลฯ จิตดวงที่ ๑๖ ก็เป็นภวังคจิต ในบรรดาจิต ๑๖ ดวงเหล่านั้น แต่ละดวงมี ๓ ขณะ คือ อุปปาทขณะ ฐีติขณะ และภังคขณะ

(ในขณะแห่งจิตทั้ง ๓ เหล่านั้น จิตแต่ละดวง มีกัมมชรูปเกิดขึ้นได้ทั้ง ๓ ขณะๆ ละ ๓๐ รูปถ้วน**)** ในขณะแห่งจิตทั้ง ๓ เหล่านั้น จิตแต่ละดวง มีกัมมชรูปเกิดขึ้นขณะละ ๓๐ รูปถ้วน

บรรดากัมมชรูปเหล่านั้น กัมมชรูปที่ตั้งขึ้นในอุปปาทขณะของปฏิสนธิจิต ย่อมดับในอุปปาทขณะของภวังคจิตดวงที่ ๑๗ นั่นเอง กัมมชรูปที่ตั้งขึ้นในฐีติขณะของปฏิสนธิจิตก็ดับในฐีติขณะของภวังคจิตดวงที่ ๑๗ เหมือนกัน กัมมชรูปที่ตั้งขึ้นในภังคขณะของปฏิสนธิจิตก็ดับในภังคขณะของภวังคจิตดวงที่ ๑๗ เหมือนกัน

ด้วยอาการอย่างนี้ พึงทำภวังคจิตดวงที่ ๒ ให้เป็นดวงแรก **(**ปฏิสนธิจิตเป็นที่ ๑**)** ประกอบกับจิตดวงที่ ๑๗ ของตนๆ นั่นแลแล้วขยายนัยไป จิต ๑๖ ดวงมีกัมมชรูปดวงละ ๓ รวมกัมมชรูป ๔๘ รูป ด้วยประการฉะนี้ นี้ชื่อว่าประเพณี **(**เชื้อสาย**)** ของกัมมชรูป ๔๘ รูป ก็ประเพณี **(**เชื้อสาย**)** ของกัมมชรูป ๔๘ รูปนี้นั้น ย่อมเป็นไป แม้แก่ผู้กำลังเคี้ยวกินก็ได้ ผู้กำลังผู้บริโภคก็ได้ ผู้กำลังหลับอยู่ก็ได้ ผู้ประมาทอยู่ก็ได้ ทั้งกลางคืนและกลางวัน เหมือนกระแสแห่งแม่น้ำกำลังเป็นไปอยู่ฉะนั้นแล เพราะเหตุนั้น พึงทราบขันธ์ ๕ **โดยการเกิดขณะเดียวกัน แต่ดับต่างขณะกัน (เอกุปฺปาทนานา-นิโรธโต)** อย่างนี้

ว่าโดยการเกิดต่างขณะแต่ดับขณะเดียวกัน

คราวที่ขันธ์ ๕ เกิดต่างขณะ แต่ดับขณะเดียวกัน (นานุปฺปาเทกนิโรธตา) บัณฑิตพึงแสดงด้วยกัมมชรูปซึ่งเกิดหลังปฏิสนธิจิต ในบรรดากัมมชรูปเหล่านั้น เมื่อมีวาระจิต ๑๖ ดวงที่สุดแห่งอายุสังขาร ก็พึงประกอบกัมมชรูปเป็น ๒ พวก คือกัมมชรูปที่เกิดกับจิต ๑๖ ดวงข้างต้น กับกัมมชรูปที่เกิดกับจิต ๑๖ ดวงข้างปลาย รวมเป็นอันเดียวกัน คือ กัมมชรูป ๓๐ ถ้วนที่ตั้งขึ้นในอุปปาทขณะของปฐมจิตในกัมมชรูปที่เกิดกับจิต ๑๖ ดวงข้างต้น ย่อมดับในอุปปาทขณะของปฐมจิตในกัมมชรูปที่เกิดกับจิต ๑๖ ดวงเบื้องปลายนั่นแล กัมมชรูป ๓๐ ถ้วน ที่ตั้งขึ้นในฐีติขณะแห่งปฐมจิต

เบื้องต้น ย่อมดับไปในฐีติขณะของปฐมจิตเบื้องปลายเหมือนกัน กัมมชรูป ๓๐ ถ้วน ที่ตั้งขึ้นในภังคขณะของปฐมจิตเบื้องต้น ย่อมดับไปในภังคขณะของปฐมจิตเบื้องปลาย เหมือนกัน ส่วนกัมมชรูป ๓๐ ถ้วน ที่ตั้งขึ้นในอุปปาทขณะของ (ภวังค) จิต ดวงที่ ๒ (ซึ่งเกิดดับต่อกันมา) ฯลฯ ของจิตดวงที่ ๑๖ ในกัมมชรูปซึ่งเกิดแต่จิต ๑๖ ดวงข้างต้น ย่อมดับไปในอุปปาทขณะของจุติจิตทีเดียว ที่เกิดในฐีติขณะของจิตดวงที่ ๒ นั้น ย่อมดับไปในฐีติขณะของจุติจิตนั่นแหละ ที่เกิดในภังคขณะของจิตดวงที่ ๒ นั้น ก็ดับไปในภังคขณะของจุติจิตเหมือนกัน เบื้องหน้าแต่นั้นไป การสืบต่อของกัมมชรูปย่อมไม่เป็นไป ถ้าหากจะเป็นไปอีก สัตว์ทั้งหลายก็จะพึงชื่อว่าเป็นผู้ไม่สิ้น ไม่เสื่อม ไม่แก่ ไม่ตาย

อนึ่ง ในการดับในภังคขณะของจุติจิตนี้ คำว่า “รูปที่เกิดขึ้นในอุปปาทขณะของจิตดวงหนึ่ง ย่อมดับไปในอุปปาทขณะของจิตดวงอื่น” โดยนัยว่า “รูปนี้ ย่อมดับไปในอุปปาทขณะของภวังคจิตดวงที่ ๑๗” เป็นต้น ข้าพเจ้ากล่าวไว้เพราะมาในอรรถกถานั้นย่อมผิดจากพระบาลีนี้ว่า “ยสฺส กายสงฺขาโร นิรุชฺฌติ ตสฺส จิตฺตสงฺขาโร นิรุชฺฌตีติ อามนฺตา กายสังขารของบุคคลใดกำลังดับ จิตตสังขารของบุคคลนั้นก็กำลังดับใช่ไหม ตอบว่า ใช่”[๑] ผิดอย่างไร ก็เพราะรูปขันธ์ (กายสังขาร) คือลมอัสสาสะและปัสสาสะ มีเวทนา (จิต) เป็นสมุฏฐาน ก็รูปที่มีเวทนาเป็นสมุฏฐาน เกิดขึ้นในอุปปาทขณะของเวทนาแล้วย่อมตั้งอยู่จนกระทั่งจิต ๑๖ ดวงอื่นเกิดขึ้น ย่อมดับไปพร้อมกับจิตดวงสุดท้ายทั้งหมดแห่งจิต ๑๖ ดวงเหล่านั้น เพราะฉะนั้น รูปขันธ์นั้นเกิดพร้อมกับเวทนาใดก็ดับพร้อมกับจิตดวงที่ ๑๗ จำเดิมแต่เวทนานั้น มิใช่ดับในอุปปาทขณะหรือฐีติขณะ ของเวทนาไรๆ ทั้งไม่เกิดในฐีติขณะหรือภังคขณะ นี้เป็นธรรมดาของรูปที่มีเวทนาเป็นสมุฏฐาน เพราะฉะนั้น พระผู้มีพระภาคจึงตรัสว่า “อามนฺตา (ใช่)” เพราะดับในขณะเดียวกันกับเวทนาขันธ์ (จิตตสังขาร) โดยแน่นอน

---

[๑] อภิ.ย. (ไทย) ๓๘/๗๙/๔๘๖, อภิ.ย. (บาลี) ๓๘/๗๙/๓๐๕

ก็การกำหนดขณะ (ขณะนิยม) ของรูปที่มีเวทนา (จิต) เป็นสมุฏฐาน ที่ข้าพเจ้ากล่าวนี้ก็เป็นการกำหนดขณะ (ขณะนิยม) แม้ของรูปที่มีกรรมเป็นต้นเป็นสมุฏฐานนี้เหมือนกัน เพราะฉะนั้น บัณฑิตพึงประกอบเนื้อความในอธิการนี้โดยนัยนี้เท่านั้นว่า "กัมมชรูปที่เกิดพร้อมกับปฏิสนธิจิต ย่อมดับพร้อมกับจิตดวงที่ ๑๗ จำเดิมแต่ปฏิสนธินั้น กัมมชรูปที่เกิดในฐีติขณะของปฏิสนธิจิต ย่อมดับไปในอุปปาทขณะของจิตดวงที่ ๑๘ กัมมชรูปที่เกิดในภังคขณะของปฏิสนธิจิต ถึงขณะตั้งอยู่ของจิตดวงที่ ๑๘ แล้วก็ดับไป" ก็เบื้องหน้าแต่นี้ไป การสืบต่อของรูปที่มีอุตุเป็นสมุฏฐานเท่านั้น ย่อมดำรงอยู่ในสรีระนั้น สรีระย่อมเป็นของอันบุคคลพึงกล่าวว่า "พวกท่านจงเอาสรีระนี้ไปเผาเถิด" พึงทราบ **คราวที่ขันธ์ ๕ เกิดต่างขณะ แต่ดับขณะเดียวกัน (นานุปฺปาเทกนิโรธตา)** ด้วยประการฉะนี้

ว่าโดยการเกิดพร้อมกันและดับพร้อมกัน

ก็คำว่า **โดยการเกิดพร้อมกันและดับพร้อมกัน (เอกุปฺปาเทกนิโรธโต)** ความว่า รูปเกิดพร้อมกับรูป ดับพร้อมกับรูป อรูป (นาม) เกิดพร้อมกับอรูป ดับพร้อมกับอรูป พึงทราบขันธ์ ๕ **โดยการเกิดพร้อมกันและดับพร้อมกัน (เอกุปฺปาเทกนิโรธโต)** ด้วยประการฉะนี้

ว่าโดยการเกิดต่างขณะกันและดับต่างขณะกัน

ก็ **ความที่ขันธ์ ๕ เกิดต่างขณะกัน และดับต่างขณะกัน (นานุปฺปาทนานา-นิโรธตา)** บัณฑิตพึงแสดงด้วยสันตติรูป ๔[๑] จริงอยู่ สันตติรูปทั้ง ๔ ในส่วนนั้นๆ ของสรีระนี้เบื้องบนแต่พื้นเท้าขึ้นไป เบื้องต่ำแต่ปลายผมลงมา มีหนังหุ้มอยู่โดยรอบ ย่อมเป็นไปโดยความเป็นกลุ่มเป็นก้อน เมื่อสันตติรูป ๔ แม้นั้นกำลังเป็นไปอย่างนี้ ก็พึง

---

[๑] **สันตติรูป ๔** คือ กรรมชรูป (รูปเกิดแต่กรรม) ๑ จิตตชรูป (รูปเกิดแต่จิต) ๑ อุตุชรูป (รูปเกิดแต่อุตุ) ๑ อาหารชรูป (รูปเกิดแต่อาหาร) ๑

กำหนดความที่รูปเหล่านั้น มีความเกิดพร้อมกันเป็นต้นไม่ได้ เหมือนแถวปลวกหรือแถวมดแดง เมื่อบุคคลแลดูอยู่ก็จะเป็นดุจเนื่องเป็นอันเดียวกัน แต่มิได้เนื่องเป็นอันเดียวกัน เพราะว่าในที่ใกล้ศีรษะของมดตัวหนึ่งจะมีศีรษะบ้าง ท้องบ้าง เท้าบ้างของมดตัวอื่นๆ ในที่ใกล้ท้องของมดตัวหนึ่งจะมีศีรษะบ้าง ท้องบ้าง เท้าบ้างของมดตัวอื่นๆ ในที่ใกล้เท้าของมดตัวหนึ่งก็จะมีศีรษะบ้าง ท้องบ้าง เท้าบ้าง ของมดตัวอื่นๆ ฉันใด แม้สันตติรูป ๔ ก็ฉันนั้นเหมือนกัน ในอุปปาทขณะของสันตติรูปหนึ่ง จะมีอุปปาทะบ้าง ฐีติบ้าง ภังคะบ้าง ของสันตติรูปอื่นๆ ในฐีติขณะของสันตติรูปหนึ่ง จะมีอุปปาทะบ้าง ฐีติบ้าง ภังคะบ้าง ของสันตติรูปอื่นๆ ในภังคขณะของสันตติรูปหนึ่ง จะมีอุปปาทะบ้าง ฐีติบ้าง ภังคะบ้าง ของสันตติรูปอื่นๆ พึงทราบ **ความที่ขันธ์ ๕ เกิดต่างขณะกัน และดับต่างขณะกัน (นานุปฺปาทนานานิโรธตา)** ในสันตติรูป ๔ นี้ ด้วยประการฉะนี้

ว่าโดยขันธ์ที่เป็นอดีตเป็นต้น จนถึงโดยเป็นขันธ์ไกลและใกล้

ส่วนขันธ์ ๕ **ที่เป็นอดีตเป็นต้น (อตีตาทีนิ)** มีทุรทุกะ (ขันธ์ไกลและใกล้) เป็นที่สุด มาในพระบาลีทั้งหมด

ว่าโดยปัจจัยและโดยสมุฏฐาน

แม้ปัจจัยและสมุฏฐานทั้งหลาย ข้าพเจ้าก็กล่าวไว้แล้วข้างต้นโดยนัยว่า “รูปเกิดแต่กรรม มีกรรมเป็นปัจจัย มีอุตุเป็นสมุฏฐานเกิดแต่กรรมเป็นปัจจัย (กมฺมชํ กมฺมปจฺจยํ กมฺมปจฺจยอุตุสมุฏฺฐานนฺ)”[๑] เป็นต้น

---

[๑] อภิ.สง.อ. (บาลี) ๑/๙๗๕/๔๐๐

ว่าโดยความแปรผันและโดยเป็นของปรุงแต่ง

ก็ขันธ์ทั้ง ๕ ยังเป็นสภาวธรรมที่แปรผันอยู่ มิใช่ไม่แปรผัน ยังเป็นสังขตธรรม (ธรรมที่ถูกปัจจัยปรุงแต่ง) อยู่ ไม่ใช่เป็นอสังขตธรรม ดังนั้น ขันธ์ทั้ง ๕ จึงเป็นสภาวธรรมที่ยังคงแปรผันอยู่นั่นเอง จริงอยู่ บรรดาสภาวธรรมทั้งหลาย พระนิพพานอย่างเดียวเท่านั้น เป็นสภาวธรรมที่ไม่แปรผันด้วย ไม่แปรปรวนด้วย

ถามว่า ก็นิโรธสมาบัติและนามบัญญัติ (การตั้งชื่อ) เล่า เป็นอย่างไร ตอบว่า ใครๆ ไม่ควรกล่าวว่า นิโรธสมาบัติ เป็นได้ทั้งโลกิยะและโลกุตตระ หรือเป็นได้ทั้งสังขตธรรมและอสังขตธรรม หรือว่าเป็นสภาวธรรมที่ทั้งแปรผันได้และแปรผันไม่ได้ แต่ว่านิโรธสมาบัตินั้นเป็นสภาวธรรมที่แปรผันได้ ไม่ใช่แปรผันไม่ได้ เพราะเป็นสภาวธรรมที่บุคคลผู้ได้สมาบัติ พึงเข้าถึงได้ นามบัญญัติก็เช่นกัน เพราะว่านามบัญญัติแม้นั้นไม่ได้แยกกันโดยเป็นโลกิยะเป็นต้น จึงยังคงเป็นสภาพที่แปรเปลี่ยนได้ มิใช่แปรเปลี่ยนไม่ได้ เพราะว่าบุคคลเมื่อจะตั้งชื่อ ก็ตั้งได้ทันที ดังนี้แล

กถาว่าด้วยวินิจฉัยโดยลำดับเป็นต้น

นักปราชญ์ครั้นทราบขันธ์ ๕ โดยปกิณกะอย่างนี้แล้ว เพื่อความแตกฉานแห่งญาณในขันธ์ ๕ เหล่านี้นั่นแลอีก พึงทราบนัยแห่งการวินิจฉัยอย่างถูกต้อง โดยลำดับ ๑ โดยความแปลกกัน ๑ โดยไม่หย่อนไม่ยิ่ง ๑ โดยอุปมา ๑ โดยเป็นนัยที่จะพึงเห็นโดยเป็นอุปมา ๒ ประการ ๑ โดยสำเร็จประโยชน์แก่ผู้พิจารณาอยู่อย่างนี้ ๑

ว่าด้วยวินิจฉัยโดยลำดับ

ในนัยแห่งการวินิจฉัยทั้ง ๖ ประการเหล่านั้น ลำดับในข้อว่า **โดยลำดับ (กมโต)** นี้ มีมากอย่าง คือ

๑. ลำดับแห่งการเกิดขึ้น	**(**อุปฺปตฺติกฺกโม**)**
๒. ลำดับแห่งการละ	**(**ปหานกฺกโม**)**
๓. ลำดับแห่งการปฏิบัติ	**(**ปฏิปตฺติกฺกโม**)**
๔. ลำดับแห่งภูมิ	**(**ภูมิกฺกโม**)**
๕. ลำดับแห่งเทศนา	**(**เทสนากฺกโม**)**

ในลำดับทั้ง ๕ นั้น ลำดับแห่งการเกิดขึ้น มีอาทิอย่างนี้ว่า “รูปนี้เป็นกลลรูปก่อน จากกลลรูปเกิดเป็นอัพพุทรูป[๑] **(**ปฐมํ กลลํ โหติ กลลา โหติ อมฺพุทํ**)**” ลำดับแห่งการละ มีอาทิอย่างนี้ว่า “สภาวธรรมที่ต้องประหาณด้วยโสดาปัตติมรรค สภาวธรรมที่ต้องประหาณด้วยมรรคเบื้องบน ๓[๒] **(**ทสฺสเนน ปหาตพฺพา ธมฺมา ภาวนาย ปหาตพฺพา ธมฺมา**)**” ลำดับแห่งการปฏิบัติ มีอาทิอย่างนี้ว่า “ศีลวิสุทธิ จิตตวิสุทธิ”[๓] ลำดับแห่งภูมิ มีอาทิอย่างนี้ว่า “สภาวธรรมเป็นกามาวจร เป็นรูปาวจร” ลำดับแห่งเทศนามีอาทิอย่างนี้ว่า “สติปัฏฐาน ๔ สัมมัปปธาน ๔”[๔] หรือว่า “ทานกถา **(**เรื่องทาน**)** ศีลกถา **(**เรื่องศีล**)**”[๕]

บรรดาลำดับทั้ง ๕ นั้น ในที่นี้ ลำดับแห่งการเกิดขึ้นย่อมไม่ควรก่อน เพราะขันธ์เป็นภาวะไม่เกิดขึ้นโดยการกำหนดความสืบต่อกันมา เหมือนกลลรูปเป็นต้น ลำดับแห่งการละก็ไม่ควร เพราะความที่ขันธ์ที่เป็นกุศลและอัพยากฤตอันพระอริยะเจ้าไม่พึงละ

---

[๑] สำ.ส. **(**ไทย**)** ๑๕/๒๓๕/๓๓๗, สำ.ส.อ. **(**ไทย**)** ๑/๒๓๕/๔๓๘

[๒] อภิ.สง. **(**ไทย**)** ๓๔/๘๓-๘๔/๑๘

[๓] ม.มู. **(**ไทย**)** ๑๒/๒๕๙/๒๘๑, ขุ.ป. **(**ไทย**)** ๓๑/๔๑/๖๐๖, ขุ.ป.อ. **(**บาลี**)** ๑/๑๔/๓๖

[๔] ที.ปา. **(**ไทย**)** ๑๑/๑๔๕/๑๐๖

[๕] ที.สี. **(**ไทย**)** ๙/๒๙๘/๑๐๙, ม.ม. **(**ไทย**)** ๑๓/๖๙/๖๕

ลำดับแห่งการปฏิบัติก็ไม่ควรเพราะขันธ์ที่เป็นอกุศลเป็นของไม่พึงปฏิบัติ ลำดับแห่งภูมิก็ไม่ควรเพราะเวทนาเป็นต้นเป็นสภาวธรรมนับเนื่องในภูมิ ๔

แต่ว่า ลำดับแห่งเทศนาย่อมควร เพราะว่า ว่าโดยความไม่ต่างกัน พระผู้มีพระภาคทรงใคร่ในประโยชน์เกื้อกูลมีพระประสงค์จะทรงเปลื้องเวไนยชนผู้ตกไปในการยึดมั่นขันธ์ ๕ ว่าเป็นอัตตา ออกจากความยึดถือว่าเป็นอัตตา โดยการแสดงแยกขันธ์ที่เป็นกลุ่มก้อนซึ่งประชุมกันอยู่ จึงทรงแสดงรูปขันธ์อันหยาบก่อน ซึ่งเป็นอารมณ์ของวิญญาณมีจักษุเป็นต้น เพื่อความถือเอาโดยง่ายของชนนั้น จากนั้นก็ทรงแสดงเวทนาที่รับรู้ได้โดยเป็นรูปที่น่าปรารถนาและไม่น่าปรารถนาเป็นอารมณ์ ทรงแสดงสัญญาที่ถือเอาโดยอาการของอารมณ์แห่งเวทนา อย่างนี้ว่า “เสวยอยู่ซึ่งอารมณ์ใด ก็จำได้ซึ่งอารมณ์นั้น **(**ยํ เวทิยติ ตํ สญฺชานาติ**)**” ทรงแสดงสังขารทั้งหลายตัวปรุงแต่งด้วยอำนาจสัญญา ทรงแสดงวิญญาณอันเป็นที่อาศัยและเป็นใหญ่ของขันธ์มีเวทนาเป็นต้นเหล่านั้น ดังพรรณนามาอย่างนี้ พึงทราบนัยแห่งวินิจฉัยโดยลำดับอย่างนี้ก่อน

ว่าด้วยวินิจฉัยโดยความแปลกกัน

ชื่อว่า**โดยความแปลกกัน (วิเสสโต)** คือ โดยความแปลกกันแห่งขันธ์และอุปาทานขันธ์ทั้งหลาย ก็อะไรเล่าเป็นความแปลกกันแห่งขันธ์และอุปาทานขันธ์เหล่านั้น บรรดาขันธ์เหล่านี้ ขันธ์ทั้งหลายตรัสไว้โดยไม่แปลกกันก่อน อุปาทานขันธ์ทั้งหลายตรัสไว้ให้แปลกกัน โดยเป็นขันธ์มีอาสวะและเป็นที่ตั้งของอุปาทาน เหมือนอย่างที่พระผู้มีพระภาคตรัสว่า

> “ภิกษุทั้งหลาย เราจักแสดงขันธ์ ๕ ประการ และอุปาทานขันธ์ ๕ ประการ เธอทั้งหลายจงฟัง
>
> ภิกษุทั้งหลาย ขันธ์ ๕ ประการ อะไรบ้าง รูปอย่างใดอย่างหนึ่ง ทั้งที่เป็นอดีต อนาคต และปัจจุบัน ฯลฯ ไกลหรือใกล้ก็ตาม นี้เรียกว่า รูปขันธ์ เวทนาอย่างใดอย่างหนึ่ง ฯลฯ วิญญาณอย่างใดอย่างหนึ่ง ที่เป็นอดีต อนาคต

หรือปัจจุบัน ฯลฯ ไกลหรือใกล้ก็ตาม นี้เรียกว่า วิญญาณขันธ์ ภิกษุทั้งหลาย เหล่านี้เรียกว่า ขันธ์ ๕ ประการ

ภิกษุทั้งหลาย อุปาทานขันธ์ ๕ ประการ อะไรบ้าง รูปอย่างใดอย่างหนึ่ง ทั้งที่เป็นอดีต อนาคต และปัจจุบัน ฯลฯ ไกลหรือใกล้ก็ตาม ประกอบด้วยอาสวะ เกื้อกูลแก่อุปาทาน นี้เรียกว่า อุปาทานขันธ์คือรูป เวทนาอย่างใดอย่างหนึ่ง ฯลฯ วิญญาณอย่างใดอย่างหนึ่ง ทั้งที่เป็นอดีต อนาคต และปัจจุบัน ฯลฯ ไกลหรือใกล้ก็ตาม ประกอบด้วยอาสวะ เกื้อกูลแก่อุปาทาน นี้เรียกว่า อุปาทานขันธ์ คือวิญญาณ ภิกษุทั้งหลาย เหล่านี้เรียกว่า อุปาทาน-ขันธ์ ๕ ประการ"[๑]

อนึ่ง ในขันธ์ ๕ และอุปาทานขันธ์ ๕ เหล่านี้ นามขันธ์ ๔ มีเวทนาเป็นต้นที่ไม่มีอาสวะก็มี ที่มีอาสวะก็มี ฉันใด รูปขันธ์ย่อมเป็นฉันนั้นหามิได้ ก็เพราะความที่รูปนั้นควรเป็นขันธ์ ด้วยความหมายว่าเป็นกอง ฉะนั้น จึงตรัสไว้ในพวกขันธ์ทั้งหลาย และเพราะความที่ขันธ์เหล่านั้นควรเป็นอุปาทานขันธ์ ด้วยความหมายว่าเป็นกอง และด้วยความหมายว่ามีอาสวะ ฉะนั้น จึงตรัสขันธ์เหล่านั้นไว้ในอุปาทานขันธ์ ส่วนนามขันธ์มีเวทนาเป็นต้นที่ไม่มีอาสวะ ตรัสไว้ในพวกขันธ์ ที่มีอาสวะ ตรัสไว้ในพวกอุปาทานขันธ์ ก็ในคำว่า **อุปาทานขันธ์ (อุปาทานกฺขนฺธา)** นี้ พึงทราบเนื้อความอย่างนี้ว่า "ขันธ์ที่มีอุปาทานเป็นอารมณ์ ชื่อว่าอุปาทานขันธ์" แต่ในอธิการนี้ พระองค์ทรงประสงค์รวมขันธ์เหล่านั้นแม้ทั้งหมด ว่าเป็นขันธ์แล

ว่าด้วยการวินิจฉัยโดยไม่หย่อนไม่ยิ่ง

ถามว่า ก็ในคำว่า **โดยไม่หย่อนไม่ยิ่ง (อนูนาธิกโต)** นี้ เพราะเหตุไร พระผู้มีพระภาคจึงตรัสขันธ์ว่ามี ๕ เท่านั้น ไม่หย่อนไม่ยิ่ง ตอบว่า เพราะทรงสงเคราะห์สังขตธรรมทั้งหมดที่มีส่วนเสมอกันเข้าเป็นพวกเดียวกัน ๑ เพราะวัตถุเครื่องยึดถือว่า

---

[๑] สำ.ข. (ไทย) ๑๗/๔๘/๖๖-๖๗

เป็นตนและเป็นของเนื่องด้วยตนนี้มีขันธ์ ๕ เป็นอย่างยิ่ง ๑ เพราะความที่สภาวธรรมอื่นๆ ก็มิได้ผิดไปจากขันธ์ ๕ นั้น ๑

จริงอยู่ พระผู้มีพระภาคเมื่อจะทรงสงเคราะห์สังขตธรรมมีประเภทมิใช่น้อยเข้าด้วยอำนาจที่มีส่วนเสมอกัน รูปก็เป็นขันธ์หนึ่งด้วยอำนาจการสงเคราะห์รูปที่มีส่วนเสมอกันเข้าเป็นพวกเดียวกัน เวทนาก็เป็นขันธ์หนึ่งด้วยอำนาจการสงเคราะห์เวทนาที่มีส่วนเสมอกันเข้าเป็นพวกเดียวกัน แม้ในสัญญาขันธ์เป็นต้นก็นัยนี้เหมือนกัน เพราะฉะนั้น จึงตรัสขันธ์ไว้เพียง ๕ อย่างเท่านั้น เพราะทรงสงเคราะห์สังขตธรรมทั้งหมดที่มีส่วนเสมอกันไว้เป็นพวกเดียวกัน อนึ่ง วัตถุแห่งการยึดถือว่าเป็นตนและเป็นของเนื่องด้วยตนเป็นอย่างยิ่ง นี้คือขันธ์ ๕ มีรูปเป็นต้น ข้อนี้สมกับพระดำรัสที่ตรัสไว้ว่า

> “ภิกษุทั้งหลาย เมื่อมีรูป เพราะถือมั่นรูป เพราะยึดมั่นรูป ทิฏฐิอย่างนี้จึงเกิดขึ้นว่า ‘นั่นของเรา เราเป็นนั่น นั่นเป็นอัตตาของเรา’ เมื่อมีเวทนา ฯลฯ เมื่อมีสัญญา ... เมื่อมีสังขาร ... เมื่อมีวิญญาณ เพราะถือมั่นวิญญาณ เพราะยึดมั่นวิญญาณ ทิฏฐิอย่างนี้จึงเกิดขึ้นว่า ‘นั่นของเรา เราเป็นนั่น นั่นเป็นอัตตาของเรา”[๑]

เพราะฉะนั้น จึงตรัสขันธ์ไว้เพียง ๕ อย่างเท่านั้น แม้เพราะวัตถุแห่งการยึดถือว่าเป็นตนและเป็นของเนื่องด้วยตนมีขันธ์ ๕ นี้เป็นอย่างยิ่ง อีกอย่างหนึ่ง สภาวธรรมขันธ์ ๕ มีศีลขันธ์เป็นต้นอื่นๆ ใดที่ตรัสไว้ แม้สภาวธรรมขันธ์เหล่านั้น ก็ถึงการรวมลงในขันธ์ ๕ นี้ เพราะความที่สภาวธรรมขันธ์นับเนื่องในสังขารขันธ์ เพราะฉะนั้น จึงตรัสขันธ์ไว้เพียง ๕ เท่านั้น เพราะความที่สภาวธรรมอื่นๆ มิได้ผิดไปจากขันธ์นั้น ดังได้พรรณนามานี้ พึงทราบนัยแห่งวินิจฉัยโดยไม่หย่อนไม่ยิ่ง ด้วยประการฉะนี้

---

[๑] สำ.ข. (ไทย) ๑๗/๒๐๗/๒๘๐-๒๘๑

ว่าด้วยการวินิจฉัยโดยอุปมา

ก็ในคำว่า **โดยอุปมา (อุปมาโต)** นี้ รูปอุปาทานขันธ์ เปรียบเหมือนโรงพยาบาล เพราะเป็นที่อยู่ของวิญญาณูปาทานขันธ์ซึ่งเปรียบเหมือนคนป่วยด้วยอำนาจวัตถุ ทวาร และอารมณ์ เวทนูปาทานขันธ์เปรียบเหมือนความป่วยไข้เพราะเป็นตัวเบียดเบียน สัญญูปาทานขันธ์เปรียบเหมือนสมุฏฐานของความป่วยไข้ เพราะเป็นแดนเกิดเวทนาที่สัมปยุตด้วยกิเลสมีราคะเป็นต้น ด้วยอำนาจกามสัญญาเป็นต้นนั่นแล สังขารูปาทานขันธ์เปรียบเหมือนการเสพอสัปปายะ เพราะเป็นต้นเหตุแห่งความป่วยไข้ คือตัวเวทนา สมดังที่ตรัสไว้ว่า “ภิกษุทั้งหลาย ชื่อว่าสังขาร เพราะความหมายว่า ... ปรุงแต่งสังขตธรรมคือเวทนาโดยความเป็นเวทนา...[๑] **(เวทนำ เวทนตฺตาย สงฺขตำ อภิสงฺขโรนฺติ)**” ตรัสไว้เช่นนั้น เหมือนกันว่า “กายวิญญาณที่เป็นวิบาก สหรคตด้วยทุกข์ มีโผฏฐัพพะเป็นอารมณ์เกิดขึ้น เพราะได้ทำได้สั่งสมอกุศลกรรมไว้แล้ว”[๒] วิญญาณอุปาทานขันธ์ จึงเปรียบเหมือนคนป่วย เพราะความไม่หลุดพ้นด้วยความป่วยไข้คือตัวเวทนา อีกอย่างหนึ่ง อุปาทานขันธ์ ๕ เหล่านี้ มีอุปมาเหมือนบุคคลผู้ท่องเที่ยวไป เหมือนการณะคือเหตุ เหมือนความผิด เหมือนผู้ก่อเหตุ เหมือนผู้มีความผิด และเปรียบเหมือนภาชนะ เหมือนโภชนะ เหมือนกับข้าว เหมือนผู้เลี้ยงอาหาร เหมือนผู้บริโภค ดังพรรณนามานี้ พึงทราบนัยแห่งการวินิจฉัยขันธ์ ๕ โดยอุปมา ด้วยประการฉะนี้

ว่าด้วยการวินิจฉัยโดยนัยที่จะพึงเห็นโดยเป็นอุปมา ๒ ประการ

ในคำว่า **โดยเป็นนัยที่จะพึงเห็นโดยเป็นอุปมา ๒ ประการ (ทฺวิธาปิ)** นี้ บัณฑิตพึงทราบนัยแห่งการวินิจฉัยในขันธ์ ๕ นี้ แม้โดยนัยที่จะพึงเห็นโดยเป็นอุปมา ๒ ประการ อย่างนี้ คือโดยย่อ และโดยพิสดาร ก็เมื่อว่าโดยย่อ อุปาทาน-ขันธ์ ๕ บัณฑิตพึงเห็น โดยความเป็นเหมือนข้าศึกผู้เงื้อดาบ ตามนัยที่ตรัสไว้ใน

---

[๑] สำ.ข. (ไทย) ๑๗/๗๙/๑๒๑

[๒] อภิ.สงฺ. (ไทย) ๓๔/๕๕๖/๑๖๐

อาสีวิสูปมสูตร[๑] โดยเป็นภาระ (ของหนัก) ตามนัยที่ตรัสไว้ในภารสูตร[๒] โดยความเป็นผู้เคี้ยวกิน ตามนัยที่ตรัสไว้ในขัชชนียปริยายสูตร[๓] และโดยความเป็นของไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตา เป็นสังขตะ เป็นผู้ฆ่า ตามนัยที่ตรัสไว้ในยมกสูตร[๔]

ส่วนโดยพิสดารในอุปาทานขันธ์ ๕ นี้ พึงเห็นรูปเหมือนก้อนฟองน้ำ พึงเห็นเวทนาเหมือนฟองน้ำ พึงเห็นสัญญาเหมือนพยับแดด พึงเห็นสังขารทั้งหลายเหมือนต้นกล้วย พึงเห็นวิญญาณเหมือนเล่ห์กล(มายา) สมดังพระดำรัสที่ตรัสว่า

> “พระพุทธเจ้าผู้เป็นเผ่าพันธุ์แห่งพระอาทิตย์ ทรงแสดงแล้วว่า รูปอุปมาด้วยกลุ่มฟองน้ำ เวทนาอุปมาด้วยฟองน้ำ สัญญาอุปมาด้วยพยับแดด สังขารอุปมาด้วยต้นกล้วย และวิญญาณ อุปมาด้วยมายากล”[๕]

ในพระบาลีเหล่านั้น พึงทราบความที่อุปาทานขันธ์ ๕ มีรูปเป็นต้นเป็นเช่นกับก้อนฟองน้ำเป็นต้น อย่างนี้ เหมือนอย่างว่า ก้อนฟองน้ำเป็นของไม่มีสาระเลย ฉันใด แม้รูปก็ฉันนั้น เป็นของไม่มีสาระโดยแท้ เพราะปราศจากสาระคือความเป็นของเที่ยง ปราศจากสาระคือความเป็นของยั่งยืน และปราศจากสาระคือความเป็นอัตตา อนึ่ง ก้อนแห่งฟองน้ำนั้นใครๆ ไม่อาจเพื่อจะเอามา ด้วยคิดว่า “เราจักทำบาตรหรือถาดด้วยก้อนแห่งฟองน้ำนี้” แม้ถือเอาได้ก็ไม่ให้สำเร็จประโยชน์นั้น ย่อมแตกทำลายไป ฉันใด แม้รูปก็ฉันนั้น ใครๆ ไม่อาจยึดถือได้ว่า เป็นของเที่ยง เป็นของยั่งยืน เป็นตัวเรา หรือว่าเป็นของเรา แม้ยึดถือไว้ ก็ไม่ตั้งอยู่อย่างนั้น ย่อมเป็นของไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตา เป็นอสุภะทั้งนั้น เพราะฉะนั้น รูปนั้นจึงเป็นเช่นกับก้อนฟองน้ำนั่นเอง

---

[๑] สำ.สฬา. (ไทย) ๑๘/๒๓๘/๒๓๖

[๒] สำ.ข. (ไทย) ๑๗/๒๒/๓๔, วิสุทฺธิ. (ไทย) ๒/๕๐๘/๑๕๘

[๓] สำ.ข. (ไทย) ๑๗/๗๙/๑๒๐, วิสุทฺธิ. (ไทย) ๒/๕๐๘/๑๕๘

[๔] สำ.ข. (ไทย) ๑๗/๘๕/๑๔๗, วิสุทฺธิ. (ไทย) ๒/๕๐๘/๑๕๘

[๕] สำ.ข. (ไทย) ๑๗/๙๕/๑๘๒

อนึ่ง ก้อนแห่งฟองน้ำมีช่องน้อยช่องใหญ่เรียงเป็นกลุ่มติดต่อกันไปจำนวนมาก เป็นที่อาศัยอยู่ของสัตว์เป็นอันมากมีงูน้ำเป็นต้น ฉันใด แม้รูปก็ฉันนั้น มีช่องน้อยช่องใหญ่ เรียงเป็นกลุ่มติดต่อกันไปจำนวนมาก ตระกูลแห่งกิมิชาติ ๘๐ ตระกูล อาศัยอยู่กันเป็นหมู่เหล่าในรูปนี้ทีเดียว รูปนั้นนั่นแล เป็นเรือนเกิดบ้าง เป็นเวจกุฏีบ้าง เป็นโรงพยาบาลบ้าง เป็นสุสานบ้าง ของตระกูลกิมิชาติเหล่านั้น พวกตระกูลกิมิชาติเหล่านั้นจะไม่ออกจากท้องเป็นต้นแล้วไปอยู่ในที่อื่น รูปนั้นก็ชื่อว่าเป็นเช่นกับก้อนแห่งฟองน้ำ แม้ด้วยประการฉะนี้

อนึ่ง ก้อนแห่งฟองน้ำเริ่มต้นมีขนาดเท่าผลพุทราแล้วขยายไปตามลำดับจนมีขนาดเท่ายอดภูเขาก็มี ฉันใด แม้รูปก็ฉันนั้น เริ่มต้นมีขนาดเท่ากลละเท่านั้นแล้วขยายไปตามลำดับจนมีขนาดวาหนึ่งก็มี มีขนาดเท่ายอดภูเขาเป็นต้นด้วยสามารถแห่งสัตว์มีโค กระบือ และช้างเป็นต้นก็มี มีขนาดหลายร้อยโยชน์ด้วยสามารถแห่งสัตว์มีปลาและเต่าเป็นต้นก็มี รูปนั้นก็ชื่อว่าเป็นเช่นกับก้อนแห่งฟองน้ำแม้อย่างนี้

อีกอย่างหนึ่ง ก้อนแห่งฟองน้ำพอตั้งก็แตกไปก็มี ไหลไปได้ไปหน่อยหนึ่งแล้วก็แตกไปก็มี แต่พอไปถึงทะเลแล้วย่อมแตกไปอย่างแน่นอน ฉันใด รูปก็ฉันนั้นเหมือนกัน ย่อมแตกไปในคราวเป็นกลละก็มี ย่อมแตกไปในคราวเป็นอัมพุทะเป็นต้นก็มี แต่เมื่อไม่แตกไปในระหว่าง พอถึงร้อยปีแล้ว สำหรับสัตว์ผู้มีประมาณอายุร้อยปี ก็ต้องแตกดับไปอย่างแน่แท้ทีเดียว ย่อมเป็นจุรณวิจุรณไปในปากแห่งความตาย แม้ด้วยอาการอย่างนี้ รูปก็ชื่อว่าเป็นเช่นกับก้อนแห่งฟองน้ำ

อนึ่ง ต่อมน้ำไม่มีแก่น ฉันใด แม้เวทนาก็ฉันนั้น ก็ต่อมน้ำนั้นเปราะบาง เข้าถึงความเป็นของที่จะถือเอาไม่ได้ ใครๆ ไม่อาจนำเอาต่อมน้ำนั้นมาทำแผ่นกระดานหรืออาสนะได้ แม้พยายามถือเอา มันก็จะแตกไปทันที ฉันใด แม้เวทนาก็ฉันนั้น เป็นของไม่มีกำลัง เข้าถึงความเป็นของที่จะถือเอาไม่ได้ ใครๆ ไม่อาจถือเวทนาว่า เที่ยงหรือยั่งยืน แม้พยายามถือเอา ก็ตั้งอยู่ไม่ได้เช่นกัน เวทนาแม้ที่บุคคลถือเอาไม่ได้อย่างนี้ชื่อว่าเป็นเช่นกับต่อมน้ำ

อนึ่ง ต่อมน้ำ ย่อมเกิดขึ้น และแตกดับไปในหยาดน้ำนั้นๆ เป็นของตั้งอยู่ได้ไม่นาน ฉันใด แม้เวทนาก็ฉันนั้น ย่อมเกิดขึ้น และย่อมดับไป เป็นของตั้งอยู่ได้ไม่นาน คือเวทนานั้นซึ่งบัณฑิตพึงนับได้แสนโกฏิขณะ เกิดขึ้นแล้วก็ดับไปในขณะชั่วการดีดนิ้วมือครั้งเดียว

อนึ่ง ต่อมน้ำอาศัยเหตุ ๔ ประการ คือ (๑) พื้นน้ำ (๒) หยาดน้ำ (๓) ความเปียกแห่งน้ำ (๔) ลมกระทบทำให้โปร่ง จึงเกิดขึ้นได้ แม้เวทนาก็เช่นนั้น อาศัยเหตุ ๔ ประการคือ (๑) วัตถุ (๒) อารมณ์ (๓) เครื่องผูกแห่งกิเลส (๔) การกระทบของผัสสะจึงเกิดขึ้นได้ เวทนาชื่อว่าเป็นเช่นกับต่อมน้ำ แม้ด้วยประการฉะนี้

แม้สัญญาก็ชื่อว่าเป็นเช่นกับพยับแดด ด้วยความหมายว่าไม่มีสาระ และด้วยความหมายว่า เข้าถึงความเป็นของที่จะถือเอาไม่ได้ เพราะใครๆ ไม่อาจนำเอาพยับแดดนั้นมาดื่ม อาบ หรือบรรจุใส่ภาชนะได้ อีกอย่างหนึ่ง พยับแดดย่อมเปลี่ยนแปรไป คือย่อมปรากฏเหมือนกำลังคลื่นที่เกิดขึ้นเอง ฉันใด แม้สัญญาต่างๆ มีนีลสัญญาเป็นต้นก็ฉันนั้น ย่อมผันแปร เปลี่ยนแปลงไป เพื่อต้องการรับอารมณ์ของสีเขียวเป็นต้น อนึ่ง พยับแดดย่อมลวงมหาชน ให้พากันกล่าวว่า “สถานที่นั้นช่างปรากฏเหมือนมีบึงบริบูรณ์ เหมือนมีแม่น้ำเต็มเปี่ยม” ฉันใด แม้สัญญาก็ฉันนั้น ย่อมลวง ย่อมให้กล่าวว่า “นี้สีเขียว นี้สวยงาม นี้เป็นสุข นี้เที่ยง” แม้ในสีเหลืองเป็นต้นก็นัยนี้เหมือนกัน สัญญาชื่อว่าเป็นเช่นเดียวกับพยับแดดแม้ด้วยการลวงต่างๆ ด้วยประการฉะนี้

แม้สังขารทั้งหลาย ก็ชื่อว่าเป็นเช่นเดียวกับต้นกล้วย เพราะความหมายว่าไม่มีสาระ และด้วยความหมายว่าเข้าถึงความเป็นของที่จะถือเอาไม่ได้ เหมือนอย่างว่า ใครๆ ถือเอาบางสิ่งบางอย่างจากต้นกล้วยแล้ว ไม่อาจน้อมนำไปใช้เป็นประโยชน์แก่เครื่องเรือนมีไม้กลอนหลังคาเป็นต้น แม้น้อมเข้าไปแล้วก็ไม่เป็นโดยประการนั้น ฉันใด แม้สังขารทั้งหลายก็ฉันนั้น ใครๆ ไม่อาจเพื่อถือเอาด้วยสภาพที่เป็นของเที่ยงเป็นต้น แม้ถือเอาแล้วก็ไม่เป็นไปโดยประการนั้น อนึ่ง ต้นกล้วย ย่อมเป็นที่ประชุมของเส้นใยมากมาย ฉันใด แม้สังขารขันธ์ก็เป็นที่ประชุมของสภาวธรรมมากมาย ฉันนั้น และต้นกล้วยนั้นมีลักษณะต่างๆ กัน คือ สีของก้านใบภายนอกเป็นอย่างหนึ่ง สีชั้นในถัดๆ จากนั้นไป

ก็อีกอย่างหนึ่งฉันใด แม้สังขารขันธ์ก็ฉันนั้นเหมือนกัน คือลักษณะของผัสสะเป็นอย่างหนึ่ง ลักษณะของสภาวธรรมมีเจตนาเป็นต้นก็เป็นอีกอย่างหนึ่ง ครั้นมาประชุมกันแล้ว เรียกว่า สังขารขันธ์ นั่นเอง สังขารขันธ์ ชื่อว่าเป็นเช่นเดียวกับต้นกล้วย แม้ด้วยประการฉะนี้

แม้วิญญาณก็ชื่อว่าเป็นเช่นเดียวกับมายา เพราะความหมายว่าไม่มีสาระและเพราะความหมายว่าเข้าถึงความเป็นของที่จะถือเอาไม่ได้ เหมือนเล่ห์มายาเพียงชั่วครู่ก็เปลี่ยนแปลงได้อย่างรวดเร็ว ฉันใด วิญญาณก็ฉันนั้น เพราะว่าวิญญาณนั้นเป็นของเปลี่ยนแปลงเร็วกว่า ปรากฏเร็วกว่า แม้กว่าเล่ห์มายานั้น ด้วยว่า คนเราดูเหมือนเดินมา เดินไป ผุดลุก ผุดนั่ง ด้วยจิตดวงนั้นนั่นแล แต่แท้จริงในเวลาเดินมาจิตก็ดวงหนึ่ง ในเวลาเดินไปเป็นต้นจิตก็อีกดวงหนึ่ง วิญญาณจึงชื่อว่าเป็นเช่นเดียวกับมายา แม้ด้วยประการฉะนี้

อนึ่ง มายาย่อมลวงมหาชนให้ถือเอาวัตถุอย่างใดอย่างหนึ่งว่า “นี้ทอง นี้เงิน นี้แก้วมุกดา” เป็นต้น แม้วิญญาณก็ลวงมหาชน คือ ให้มหาชนเชื่อถือโดยกระทำให้ดูเหมือนกับว่า เดินมา เดินไป ผุดลุก ผุดนั่ง ด้วยจิตดวงนั้นนั่นแล แต่แท้จริงในเวลาเดินมาจิตก็ดวงหนึ่ง ในเวลาเดินไปเป็นต้นจิตก็อีกดวงหนึ่ง วิญญาณจึงชื่อว่าเป็นเช่นกับมายา แม้ด้วยประการฉะนี้

อนึ่ง ว่าโดยพิเศษ บัณฑิตพึงทราบอัชฌัตติกรูป (รูปภายใน) ที่เป็นสุภารมณ์ก็ดี ที่เป็นอารมณ์ประเสริฐก็ดี ว่าเป็นอสุภะ (ความไม่งาม) พึงเห็นเวทนาว่าเป็นทุกข์ เพราะไม่พ้นจากความเป็นทุกข์ทั้ง ๓ พึงเห็นสัญญาและสังขารทั้งหลายว่า เป็นอนัตตา เพราะความเป็นของอันบุคคลพึงให้ทรงอยู่ไม่ได้ พึงเห็นวิญญาณว่า เป็นของไม่เที่ยง เพราะมีความเกิดขึ้นและเสื่อมไปเป็นธรรมดา

ว่าด้วยการวินิจฉัยโดยสำเร็จประโยชน์แก่ผู้พิจารณาอยู่อย่างนี้

คำว่า **โดยสำเร็จประโยชน์แก่ผู้พิจารณาอยู่อย่างนี้ (เอวฺ ปสฺสนฺตสฺสตฺถสิทฺธิโต)** ความว่า บัณฑิตพึงทราบนัยแห่งการวินิจฉัย แม้จากความสำเร็จประโยชน์ที่มีแก่ผู้พิจารณาเห็นอยู่โดยเป็นอุปมา ๒ ประการ คือ โดยย่อและโดยพิสดารดังนี้

ว่าโดยย่อก่อน เมื่อบุคคลกำลังพิจารณาในอุปาทานขันธ์ ๕ โดยความเป็นดุจข้าศึกกำลังเงื้อดาบเป็นต้น ย่อมไม่เดือดร้อนเพราะขันธ์ ๕ แต่เมื่อว่าโดยพิสดาร เมื่อบุคคลพิจารณาเห็นอารมณ์มีรูปเป็นต้นอยู่โดยความเป็นเช่นเดียวกับก้อนฟองน้ำเป็นต้น ยังไม่ชื่อว่าเป็นผู้พิจารณาเห็นขันธ์อันไม่มีสาระว่าเป็นขันธ์มีสาระ

แต่เมื่อว่าโดยพิเศษ เมื่อพิจารณาเห็นรูปภายในโดยความเป็นของไม่งาม ชื่อว่าย่อมกำหนดรู้กพฬีการาหารได้ ย่อมละความเห็นคลาดเคลื่อน (วิปลาส) ในสิ่งที่ไม่งามว่างามได้ ย่อมข้ามพ้นกาโมฆะได้ ย่อมพรากจากกามโยคะได้ เป็นผู้ไม่มีกามาสวะ ย่อมทำลายกายคันถะคืออภิชฌาได้ ย่อมไม่ยึดมั่นกามุปาทาน

เมื่อพิจารณาเห็นเวทนาโดยความเป็นทุกข์ ชื่อว่าย่อมกำหนดรู้ผัสสาหารได้ ย่อมละความเห็นคลาดเคลื่อน (วิปลาส) ในทุกข์ว่าเป็นสุขได้ ย่อมข้ามพ้นภโวฆะได้ ย่อมพรากจากภวโยคะได้ เป็นผู้ไม่มีภวาสวะ ย่อมทำลายกายคันถะคือพยาบาทได้ ย่อมไม่ยึดมั่นสีลัพพตุปาทาน

เมื่อพิจารณาเห็นสัญญาและสังขารทั้งหลายโดยความเป็นอนัตตา ชื่อว่าย่อมกำหนดรู้มโนสัญเจตนาหารได้ ย่อมละความเห็นคลาดเคลื่อน (วิปลาส) ในสิ่งมิใช่อัตตาว่าเป็นอัตตาได้ ย่อมข้ามพ้นทิฏโฐฆะได้ ย่อมพรากจากทิฏฐิโยคะได้ เป็นผู้ไม่มีทิฏฐาสวะ ย่อมทำลายกายคันถะคือความยึดมั่นว่าสิ่งนี้จริงได้ ย่อมไม่ยึดมั่นอัตตวาทุปาทาน

เมื่อพิจารณาเห็นวิญญาณโดยความไม่เที่ยง ชื่อว่าย่อมกำหนดรู้วิญญาณาหารได้ ย่อมละความเห็นคลาดเคลื่อน (วิปลาส) ในสิ่งที่ไม่เที่ยงว่าเที่ยงได้ ย่อมข้ามพ้นอวิชโชฆะได้ ย่อมพรากจากอวิชชาโยคะได้ เป็นผู้ไม่มีอวิชชาสวะ ย่อมทำลายกายคันถะคือสีลัพพตปรามาสได้ ย่อมไม่ยึดมั่นทิฏฐุปาทาน

เพราะการเห็น (ขันธ์) โดยความเป็นเพชฌฆาตเป็นต้นมีอานิสงส์มาก ฉะนั้น ผู้มีปัญญาพึงเห็นขันธ์ทั้งหลาย โดยความเป็นเพชฌฆาตเป็นต้นเถิด[๑]

พรรณนาสุตตันตภาชนีย์ จบ

---

๒. พรรณนาอภิธรรมภาชนีย์

ว่าด้วยนิทเทสแห่งรูปขันธ์

[๓๒] บัดนี้ เป็นอภิธรรมภาชนีย์ (นัยที่ทรงจำแนกโดยพระอภิธรรม) ในอภิธรรมภาชนีย์นั้น บัณฑิตพึงทราบนิทเทสแห่งรูปขันธ์โดยนัยที่ข้าพเจ้าให้พิสดารไว้ในรูปกัณฑ์ในข้างต้นนั่นแล

ว่าด้วยนิทเทสแห่งเวทนาขันธ์

[๓๔] พึงทราบวินิจฉัยในนิทเทสแห่งเวทนาขันธ์ดังต่อไปนี้ คำว่า **เอกวิเธน (หมวดละหนึ่ง)** คือ ส่วนละ ๑ อย่าง คำว่า **ผสฺสสมฺปยุตฺโต** ได้แก่ สัมปยุตด้วยผัสสะ เวทนาแม้ทั้งหมดเป็นไปในภูมิ ๔ ในสเหตุกทุกะ เวทนาที่เป็นฝ่ายสเหตุกะ เป็นไปในภูมิ ๔ เวทนาที่เป็นฝ่ายอเหตุกะเป็นกามาวจรอย่างเดียว พึงทราบเวทนาที่ตรัสโดยบทแห่งกุศลเป็นต้นโดยอุบายนี้ อีกอย่างหนึ่ง พระผู้มีพระภาคทรงแสดงเวทนาขันธ์นี้หมวดละ ๑ อย่าง โดยเป็นสภาวธรรมสัมปยุตด้วยผัสสะ ทรงแสดงเวทนาหมวดละ ๒ อย่าง โดยเป็นเวทนาประกอบด้วยเหตุและไม่ประกอบด้วยเหตุ ทรงแสดงเวทนาหมวดละ ๓ อย่าง โดยการเกิด ทรงแสดงเวทนาหมวดละ ๔ อย่าง โดยความต่างแห่งภูมิ ทรงแสดงเวทนาหมวดละ ๕ อย่างโดยความเป็นอินทรีย์

---

[๑] วิสุทฺธิ. (ไทย) ๒/๕๐๙/๑๖๐